

ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ

ԸՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԲԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ասոր տարի յառաջ, 1895
— 1896 թ., գրուած եւ վարձատրուալ աշխատ-
սիրութեան մըն է ներ-
կայ ուսումնասիրութիւնս, զոր այս
թուին սկսեալ Նոյեմբերի 15-ին հրա-
տարուկենք: Անշուշտ առաջնութիւնն
այս գործին է այն բոլորնորութեանց
եւ գիտեմունք մէջ որոնք այլեւայլ
կողմերէ, առաւել կամ նուազ չափով
եղան այս տասը տարւան ընթացքին մէջ Նոյեմբ. մա-
սին — քննականապէս իրարմէ անկան: ԽՄԲ.

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

Մեր մասնադարական Համաստեղութեան
ամէնէն փայլուն աստղերէն մին է Վարդանանց
Պարթևիւնը. բայց անոր գիրքը գեւ. չէ որոշուած
գիտական զինուածութիւններէ: Հայ մասնադարա-
կեան անտեսուելի գրութեանցիւն ամէնէն անուններն
եւ ամէնէն ծանօթն եղած է այն Գիրքը-Ոսկի, զոր
գրարք չեն կրցած չինքնել: Այս գրքին կախար-
դանքը անմասշտիկ ըրած է զինքն. քննադատական
Հետազոտութիւններու: Հիացումը եղած է Էն
խորին ուսումնասիրութիւնը Վարդանանց Պա-
մուկեան եւ պաշտումը՝ ամէնէն ինքա ըննադա-
տութիւնը: Սրբազան նախապաշարում մըն է այս.
Իրողութիւն մը սակայն, որ երբեք պիտի չեախտի,
քննադատութիւնը ունի լաւ պիտի բացատրեն
այս գիրքը սիրցող Գաղտնիքը. եւ այս նկատմամբ
եղած մեն իմ Հետադարձութիւն անոր նպատակը
պիտի չէտէն: Գեպքերու ճշգրիտ պատկերներն
եւ կենդանի Հոսանքը՝ բացատրութեանց բունին
մէջ պիտի մնան միշտ: Մատենադարական գետնի
վրայ միայն կրուան մը պիտի ընծայէ այն՝ քննա-
դատին Համար:

Վարդանանց Պատմութեան բմբռնումի տե-
սակէտը միշտ պիտի բլլայ Տիպոգրամ աշխատմը,
որուն ամէնէն գրական ապացոյցն ուռած է Հայ
մամուլը իւր բեղմնաւոր տպագրութիւններով:
Բայց, լեւրեպակ, երազական մամուլն ալ ան-
ապրքն չէկցաւ այս գրքին Հանգեպ:

Գրքի մը բազմաթիւ հրատարակութիւնները
Հատարակաց կարծիքը եւ ցոյցներն եւ անոր ու-
սումնասիրութեան մէջ ծանր կէտ մ'ունին: Ճիշդ
այս հրատարակութիւններն են Վարդանանց Պատ-
մութեան ալ ուսումնասիրութեան սկիզբը:

Ս. Հրատարակութիւն:

Բազմաթիւ եւ բազմաթիւ հրատարակու-
թիւններ ունեցած է Վարդանանց Պատմութիւնը:
Հին եւ նոր հասկարանի գրքերէն միայն Գաւթի
Սաղմունքն ու Չորս Աւետարանները կրցած են
անոր շափ տպագրութիւններու արժանանալ. բան
մը, որ ցոյց կու տայ թէ Սուրբ Գրքերու շափ ժո-
ղովորականացած է Ոսկի-Գրքից: Վարդանանց
Պատմութիւնն ալ արդէն սուրբ գրքի մը, մանաւանդ
Աւետարանի մը պէս բան մը նկատուած է: Առաջին
հրատարակչները՝ գրքին այս յատկութիւնը լե-
զուական, ազգային եւ քրիստոնէական բմբռնումի
երկիրդածութեամբ գիտած են: Վերջինները՝ լոկ
չահագործութեամբ:

Վարդանանց Պատմութեան առաջին տպա-
գրութիւնը եղած է, ըստ «Քնար Հայկականի»
Հաւաքողին, Ամենիւրամի մէջ (էջ 343)*, Հ.
Գ. Զարհանէլեան չէ յիշած զայս իւր Մատե-
նագիտութեան մէջ՝ եղիշէի տպագրութեանց շար-
քում: Առաջին տպագրութիւն Համարուած է առ-
կայն, Նստապատգի Սրբազամ Վարդապետին հրա-
տարակումը՝ Կ.Պոլսի մէջ 1764-ին (— ՌՄԾԳ):

Հետեւեալ ցուցակը Վարդանանց Պատմու-
թեան տպագրութիւնները իր պատկերացն է: Նստ-
գանձուածները կրցած են ձեռք բերել. մնացած-
ները մասամբ Մատենագիտութեան, մասամբ
Իմի Տեղայի յօդուածէն (ԲՄԻՄ. 1893-տը. էջ 514)
եւ այլ տեղերէն քաղած են: Զարհանէլեանին
ցանկը շատ թերի է: Մատենագիտութիւնը 1883-ի
հրատարակութիւն մ'է. ցանկովիք իր այդ տարե-
թիւը կանխող ժամանակամիջոցում՝ լոյս տեսնե-
րուր օրինակներու նկատմամբ կարեւոր տեղեկու-
թիւններ գտնել Հին: Չեմ կրնար սակայն պնդել
թէ իմ ցանկը բացարձակապէս ամբողջական է.
ինձ աննանօթ տպագրութիւններ կրնան գտնուիլ:
Ցանկը կը ներկայացնեմ ժամանակագրական
կարգով:

1. *1764. Կ.Պոլս: Հրատարակիչ Տ. Սրբա-
զամ Վր. Նստապատգի: Սկիզբը «Ա. ընթեր-
ցող Սուրբ Մատենիս Դանիբաղանք, մը՝ Մտեփանոս
Պետրոսեան (էջ 4—8): «Վերաբանութիւն, մը՝
էջ 212—214: Վերկական ցանկ մը էջ 215—216: «
Յիշատակարան, մը էջ 217—220: Սեղոյց 220
էջ «Երկրիւն» կարգաբան շըղագծերու մէջ. Ըն-
ծապականին ճակատը արծուէնուն մը: Ամեն գլուխ
գարգաթերով (թռչուն) եւ բուսանցադրերով
կը սկսի:

2. 1774. Պետրոպոլս: **

* Միւսմասրեանց՝ «Քնար Հայկական» խմբա-
գիրը, որչափ կը տեսնուի իր խօսքերէն, անմասն տե-
սած չէ Նմանորդամի այս տպագրութիւնը (մտն.
խօսքերն «Առաջին անգամ տպվցաւ Ամսդերդամ»
մզանից մօտ 125 տարի առաջ, այս է 1743—5): Արեւմտեւ
ալ 4 տարի վերջը իւր Bibliographia Caucasia
et Transcaucasica (Ս. Պետր. 1874—76) ընդար-
ժակ գործին մէջ ամենեւին անմանօթ կը ցուցնէ ինք-
զինքը այդ հրատարակութեան եւ ըսու յիշատակու-
թիւն չ'ընդ: ԽՄԲ.

** Դ Մանկպետերբուրգ, 1774 թ. ինչպէս կը զօժ
Հ. Գ. Զարբ. իւր Մատենագիտութեան մէջ (էջ 168)

յինքեան ունի պարունակեալ: Այսինքն՝ զի է իբր քրիստոնէական ուսման ճաշակ, արարողութեանց սրբոյ եկեղեցւոյ անկարծիք վկայութիւն. ուղղափառ գաւառութեան տեղ, զիսն հաւատքով նահատակութեան քաղցրութիւն. աղօթարարութեան հաւատաւ. հոգեկան եռացութեան եւ արտաուայ բղիճման ուժգնապէս գրգռիչ, ազդասիրութեան եւ հայրենի սուրբ օրինաց սակի՝ քարոզութիւն եւ հոգեւոր նախանձալաւութիւն. աւանդապահեց ժողով. արեւմտ շնորհալ նահատակաց մերոյ, թէ կարգաւորաց եւ թէ աշխարհականաց, յակնեւ յանուանէ յիշատակութիւն. յատուկ ազգին մերոյ մակարեան գործ եւ տեղի պարծնաց, Նաեւ ըստ իմաստասիրացն սահմանի, Գիմնը՝ Պատճառօք՝ Տեղեցը՝ եւ ժամանակօք՝ մեծագործութեան պատմութիւն: Արգարեւ՝ զամ ընկերացման խոկացողացն ի մանկութենէ, շարադրութեան օրինակ եւ հայկաբանութեան զաղապար: Ահա զմահ հասարակութիւնն ու կեն զար յաւալ այս՝ Բաշխարհի Եւրոպայի եւ տպագրութեան նպատակը (Յիշի՛ւ, էջ 218—219):

Այս տպագրութեան արժէքն ըստ ինքեան բարձր է իբր առաջին հրատարակութիւն. որովհետեւ ձեռագիրը, որ մեր Գրպանների մասեւնադարանի ձեռագրի խումբին կը պատկանի (տե՛ս էջ, 336.) բաղդաստական արժէք մը չունի. իսկ ընկերացման ի տարբերութիւններ առաւել կամ նուազ ամեն ձեռագրի մէջ կը գտնուին: 1823ի հրատարակութեան Երաւաբանութեամբ՝ Պօղոս Պատարեալը (Ա. Պօղոսեցի) գիտեալ կուտայ թէ 1764ի տպագրութեան մէջ՝ «Կոնստնտնուպոլիսի Եւրոպայի» զէ Եւրոպայի եւ Կոնստնտնուպոլիսի համար յայտնուեալ իստից անկանալի Եւրոպայ» (էջ 5): Այս եղանակաւորման զաղապարոյններու մանաւանդ վերագրել է, որ ձեռքէ ձեռք պայլարելու չափ յաւալ մղուած է: Լեւզգուա՛ւ Հ. Ս. Սովմարեանի հիշեցնակութեամբ՝ երկուս հրատարակութիւններն ալ fort incorrect կը գտնէ (Coll. p. 181):

Այս հրատարակութիւնը (1764) այլեւայլ կարծիքներու շարժառիթ եղած է՝ զվարճատնութեան նկատմամբ: Ըստ ֆետատերի տեղեկութեան, Նայման թէ անվաւեր Գլուզ համարիլ Վարդանանց Պատմութեան Ութերորդ գիրքը եւ թէ Հինգերորդ գլուխը 1764ի հրատարակչին ձեռքով բաժնուած Վեցերորդէն — «Երաւաբանութեան մէջ 7 գլուխ միայն կը խոտաւորուի, մինչ այժմ՝ գործքն արդեամբ 8 գլուխ ունի: Բայց թէ ասոր համար իրաւունք ունի՞ր ութերորդ գիրքը՝ ինչպէս Նայման կ'ուզէ, անվաւեր համարել, տարակուսական է անշուշտ: Վասն զի յառաջաբանութեան մէջ շատ ընդհանուր կերպով յառաջ բերուած եօթն զլեզու նիւթոց ցուցակը չ'արտադրեք Ութերորդ գլխոյն մէջ պատմական իրողութիւնքն եւ եօթներորդ գլխոյն վերջին խոտեբերը, որոնք Նայման անբողոք վերելը կը համարի, նախ միայն Վասակայ յանցաւորութեան եւ արդար պատժոյն նկատմամբ են: Անշուշտ կարելի է որ յառաջաբանութեան եւ գրքին աւարտման մէջ եղած այս տարբերութիւնը հեղինակէն եղած ըլլայ

արդեամբ, որ արտաքին պարզանքեր կրնար խափանուած ըլլալ իւր նախնական ծրագրին եւ արդեամբ ի գլուխ հանածին մէջ զանազող այս հաւատութիւնը շնչելու: Արդեամբք ալ Ութերորդ գլուխն անկատար կ'իլերաւ: — Քննադատական երկրորդ գծաւարութեան մ'արդէն աննարկեցին: Ըստ աստիճան Նայմանի՝ ամեն ձեռագրաց Հինգերորդ գլուխը կը պակտի, որով առաջին տպագրութեան հրատարակիչը (Ա. Պօղոս, 1764) Վեցերորդ գլուխն երկու մասի բաժնած է: Իւր այս ընթացքին հետեւած են միւս ամեն յետագայ հրատարակիչը. (Ալի. Մաթ. Ժե. էջ 109—110 ծնթ.): Այս սողեղու թարգմանիչն (Հ. Ե. 8.) անմիջապէս գիտել կուտայ թէ — «Նայմանի ըսածը 1764ի տպագրութեան նկատմամբ ճիշդ չ'իլեաւ: Գտնէ այս տպագրութեան մէջ տեղ մ'ալ աննարկութիւն չկայ թէ Հինգերորդ գլուխն իւր ձեռագրին մէջ կը պակտի եւ թէ հրատարակչին Վեցերորդին մէկ մասը Հինգերորդ գլուխ հաշուած ըլլայ: Դ՛է յէջ 97՝ ուր Ե. գլուխը կը սկսի եւ ոչ հրատարակչին Երաւաբանութեան եւ Վերջաբանին մէջ: Գլխոց բաժանումն նոյն է նաեւ հաշուաւոր Անձեւացեաց կուտած օրինակին մէջ (Թեոդոսիս 1861 եւ ի Ա. Պօղոս 1866), նոյն առ:»

Ֆետատերի տուած տեղեկութեան համեմատ Նայման խոշոր հակասութեան մը մէջ ինկած է: Եթէ մէկ կողմէն Ութերորդ գլուխը անվաւեր կը համարի Նայման եւ միւս կողմէն կ'ըսէ թէ «ամեն ձեռագրաց Հինգերորդ գլուխը կը պակտ», Վարդանանց Պատմութիւնը միայն Վեց գլուխներէ բաղկացած պէտք է ըլլայ. ընդհակառակը՝ Նայմանի պէտք էր որ այն աստեւ ըլլէ փոխանակ անվաւեր համարելու՝ եօթներորդը համարել: Աւանդադրին ծրագրին արդարացնելու համար, իստիցութիւնը ինչպէս կ'անկարէ ֆետատեր, չի կրնար անվաւեր համարուիլ. իսկ Հինգերորդ գլուխը՝ «ամէ յետագայ» մէջ չի պակտի: Այս նկատմամբ կը խոսիցը յետոյ: Այս տեղ կը կրկնենք թէ Գլուխը անվաւեր ԶԴԴին անցնող օրինակները Վարդանանց պատմութեան ձեռագրերներուն յատուկ մէկ խումբը կը կազմեն եւ ինչպէս ինձ կը թուի, այդ խումբը ձեռագրերներուն առաջին օրինակին մէջ անուշադրութեան մ'արդեամբ է այն եւ ոչ թէ Բարձուսայի կարծեցեալ սրբապատմութեան (տե՛ս էջ 76—81):

Մնալ է դարձեալ ըսել՝ թէ «ամեն յետագայ հրատարակիչը, 1764ի տպագրութեան հետեւած ըլլան: Ոչ թէ մեկը, զէթ Կելը՝ 1823ի հրատարակութիւնն իսկ անոր չէ հետեւած, այլ ընդհակառակն քննադատած է զայն իբր «Եւրոպայի Եւրոպայի» լեզուներով» լեզուն, եւ հրատարակած է նորը՝ «Եւրոպայի» եւ անկող իրաւունքին: Գոր հաւատարմով՝ գրչութեամբ ընդօրինակեալ էր ի Հայաստան՝ բարեկիշտամբ Գեորգ Գրպանի Պալաւ տական, որ եւ ունէր յիշատակարան օրինակ զայս»¹:

¹ «Գրեցաւ պատմական մատենա սրբոյն Եղեշտի, ի Կեմն Լայտատան, ի Թուական Լայոց ՌԿԼ. — (1781)՝ զբլուրեանք Գեորգիս Եւրոպայ Եւրոպայի Կոստանտնուպոլսեցւոյ, եւ այլ՝ յայտնի է իմէք հեռագրեւ, որ էր գրեալ յԱրարատեան աշխարհի ի Թուականութեան Լայոց

Այս հրատարակութեան հետեւած ձեռագիրը Անձեւացեաց խումբին կը պատկանի, որուն գլխաւորած անուաններուն համաձայնած է զարմանալի զուգահեռութեամբ մը 1764 թ. հրատարակչին բրած բաժանումը: Հրատարակչին, Աբրահամ Վրդ. Աստապապեղի, իւր ձեռքի ունեցած է ձեռագիր մը մը Մատենադարանի ձեռագրի խումբին. եւ տեսնելով թէ հին դար գլխին ուղղակի ԶԴՐ կ'անցնի պատմութիւնը, պակաս մը նկատելով, կը բաժնէ ԶԴՐի առաջին մասը եւ կը կազմէ Հինգերորդ որ նախագիտ «չէր յօրինակի», եւ այսպէս զգրի ընծայակներն կը յարմարցնէ գլխաւորած անունները — «սառի ըստ խառնած որքան» եւս խորհրդէն — Աբրահամ Վարդապետի բաժանումը, որ ստուգիւ զարմանալի զուգահեռութիւն մըն է ըստ ամենայնի համաձայն Անձեւացեաց բաժանումին, իմ ուղղել իւր անունին ուրիշն է, որ յօրինք գիտել թէ «Յետ այսորիկ» կրնայ նոր զլինք մը սխառն ըլլալ — որովհետեւ Վարդապետը ուրիշ բաժանումներ ալ բրած է պատմութեան երկրորդ գլուխներուն տաղուրի զարմանելու համար (տես վարը) — իմ ինքնի, այսինքն՝ իւր առջեւ ունեցած ըլլալ Անձեւացեաց խումբին օրինակ մը կամ նախաոր տպագրութիւնը, եւ ասանց հետեւած իւր բաժանումին մէջ, բայց հրատարակչին ուրիշ ձեռագիր մը չէ կրցած ձեռք ձգել, ինչպէս կը խոստովանի իւր վերջաբանին մէջ, եւ միակ օրինակի մը վրայէն բրած է իւր հրատարակութիւնը: Իսկ առաջին տպագրութեան մը մասին չենք կրնար դատում մ'ընել, քանի որ «Քնար Հայկական» Եսաւաբանին մէջ իւր առաջին տպագրութիւն յիշուած Անթի կրտսմի հրատարակութիւնը չունիք մեր ձեռքը, եթէ երբեք սխալ մը չէ այսպիսի հրատարակութեան մը նկատմամբ եղած յիշատակութիւնը: Քնար Հայկականի, մէջ. որովհետեւ, ինչպէս բարձր վերը, ծանօթ չէ այն թէ Զարբհանեցեանք, թէ Տեղայի:

Ինչ ալ ըլլայ սակայն այսպիսի բաժանման մը հիմն, ինչորը նոյն է մեզ համար: Գլխաւորած անունները կամ խորագիրները կրնան փոխուիլ. ուրիշ խումբին մը համեմատ ԶԴՐ իւրին բաժանումն է (տես էջ 156). բայց այս ամէն բաժանումներու տակ Վարդանանց Պատմութեան բովանդատութիւնը նոյն է:

Այս խնդրով ինչն Աբրահամ Վարդապետն ալ զբաղած է բաւական խնդրութեամբ, թէ եւ չ. Յ. Յաշեան գիտել կու տայ թէ գրասէր Վարդապետը « եւ Գլխաւորութիւն » չէ բրած «Յառաջաբանին եւ վերջաբանին մէջ», Անշուշտ անուշադրութեան արդիւնք մըն է այս քննադատութիւնը: Այս հրատարակչին գլխաւորութիւնը վերջէն մէջ, որ հետաքրքրական է. — «Այլ արդ»:

ՈձՁ (= 1167), յաւուր հայրապետութեան Յեռան Ներսէսի, եղբոր Գրիգորի, որ նստէր ի կայն Հռոմականը (էջ 5-6) — Գրեգոր Գրիգոր այս ձեռագիրը կը գտնուի Արք. Մատենադարանի Զեռապարց Բաժանում մէջ, մեր նոր կազմած ցուցակի համեմատ ԹԻ. 136:

Ի զեպ է յիշել թիւ 137 ձեռագիրն ալ Մ. Խորեհրապուրտ Պատմ. որ միւսեւոյն գրչին եղած է:

Նոր 8. Զ. 1905:

այստ լիցի եւ այս, զի հեղինակ սուրբ գրչոյս յակգրան անդ թէպէտ խոստացեալ էր խօսիլ յեօթին եղանակով, եւ այլ ինչ յաւելի ի նոսա, սակայն առ ի իւրեանց սանց քաղաքացեանց եւ ի չիքոսանս արդեւ տիրութեանց շնորհակցանս ի նոսանս ըստ զանալիցն արքեպիսկոպիտի խորհրդով տալիս հոսանաշ յոսցի: Յարս յիշեալ չորսուէ եւ շարժուէ եւր զիստ երբորդս — ինչ ըստ ուրիշ Բան ուրիշ յաղիւրտ խորհրդայ ինչ խառնել յեւ յոսցի:

Նստեալս — մի զոչ ելելոյն ինչ խորհրդէն հետեւին հիմերբոր գիտնայ ինչ յօրինակին, եւ մի ինչեւ ինչեւանս ուրիշ արդայ ինչ յօրինակաց — ինչ ինչ ինչեւ միւր — ու սակայն քործանելու եւ ինչ, ինչ գոսցի ինչեւ այն զոստեւել ինչ. ինչ եւս ինչ ինչեւ խորհրդին այն ինչ ուրիշ հոստեւել գիտնայ ինչեւ ինչեւ միւր — ուստի ըստ խոստանս արդայ ինչ — ինչ արդեւ: Իսկ ինչ գոսցի որ սակայն ինչ, ու ինչ արդեւ ինչեւ ինչ ինչ ինչ — ուստի, եւ զուեցեցեցոր ի ձեռնին պատրաստ, այլ եւ մաղթել առ Տեր, եւ այլն (էջ 213—214): Արք. Աբրահամ Վրդ., որ նոր եւթմաղ մ'ըլլալ կը թուի այս սուրբ գրքին մէջ, կատածելով իւր թէ եւ իւր Յեղանակը («Գլուխն այն») պակաս ըլլալ իւր օրինակին մէջ մաս մը կը բաժնէ ԶԴՐ էն եւ ինչայսկանին սգարմալունս արեւելից, իւր խորագիր փակագծով կը գնէ իւր բաժանումին սակաւոր (էջ 97) կարգադրելով «ըստ խոստանս արդայ», առանց գիտնալու թէ իւր բրած բաժանումն արդէն կը գտնուի ուրիշ խումբ մը ձեռագրութիւններով: Իւր խորագրած միւս բաժանումները կը գտնուին հրատարակութեան 18, 21, 39, 42, 46, 51, 54, 56—57, 62, 68—69, 77, 81, 97, 104, 114, 121, 128, 136, 141, 153, 162, 170, 179, 195, 203 էջերում, զորս նիւթերու վերջումս ցանկի մը ձեռով (table analytique) — համառոտ ցանկ սուրբ գրչոյս զլիցի հաւատուածովք հանդերձ — գրքին վերջը գրած է, սակայն ծանօթութեամբ. «Շանսին, զի խառնակ բանին լուսնածելու» եւ ի սորոյն խորագրեցեանց, եւ մնացեալքն ի մէջը, որպէս եւ նշմարեցեալքն:

Աբրահամ Վարդապետի երկիւղածութիւնը, ոսկւոյ մէջ կապար շնորհակցանքի երկիւղածութիւնը, հաւանական է որ շատ մը զաղափարողներ չունենան եւ տեղի առին ու միայն զգլխաւորած անունը պէտքով ձեռն, այլ մանաւանդ ընթերցողաններու բաղմամբ եւ նշանակելի տարբերութիւններուն: Աբրահամ Վրդ. կը ծանօթալ Վարդանանց պատմութեան խառն յարգ եւ իւր հիւսցումը բացատրելու համար մեր ամենէն նոյնական բաները կը գործածէ. «Սուրբ մատեան» (էջ 4), «Սուրբ Գիրք» (էջ 208, 212—214, 217), «Զքնաղապար մատեան», «Հասկանալիք» (էջ 217, 218):

Պարսի երկրորդ հրատարակութեան ալ միւս եւնոյն նպատակով եղած է. զեւսահատումն ունի եւ առաջինին հետ — «Մի յառաւել օգտակար եւ ընդարձակ խոստովանելի է արդարեւ զառաջինից պատմութեան ինչ, արարեալ Սրբոյն եղեւ ինչ աստուածախօս Վարդապետի... որ եւ ըստ վայելուէ շարագրութեան եւ ծաղկաղագր. սնոյն,

եւ ըստ այլ եւս կարեւոր եւ գեղեցիկ հանգամանաց, գրեթէ իբրեւ զարգացնի լուսապայծառ ցորենայ ի մէջ այլոց բազմապատիկ պատմագրութեան նախնեաց մեղոց, եւ ոչ սակաւ նպաստաւորաց լինի ուսումնասիրման զպարտաց՝ զարգանալ ի յօրինուած գեղեցիկ շարագրութեան, (էջ 3)։

Ինչպէս տեսանք վերագոյն՝ 1764 ի տպագրութեանը ծանրապէս կը քննադատէ այդ ստորեր գրոյն, եւ կը շեշտէ թէ «զայս ամենայն զոր սասցաք՝ եւ առաւել քան զայն կարէ տեսնել ընթերցանելն ի բաղդատելն զսա ընդ հոյն», թէ եւ շատ ընտիր տպագրութիւն մը չէ իւր հրատարակածն ալ։

Գլխարարածանուանելու մասին ո՞նք է դիտողութիւն շուրջ 1823 ի հրատարակիչը Գրիգորէն է միայն թէ այս երկու տպագրութիւններն ալ Յելենայի տեղ Գլուսի կը գործածեն։ Մինչ վերջեր (1823), որ Անձնեացեաց օրինակին հետ նոյն բաժանումներն ունի եւ շատ հաւանական է որ այդ խումբի պատկանող օրինակն մը զարգացողուած ըլլայ, Անձնեացեացին հետ Յելենայ չէ գործածեր։ Այս փոփոխութիւնը պէտք է ենթադրել որ Գերոգ Գրիգորի ձեռքով եղած ըլլայ, թէ եւ կարեւորութիւն մը լուրի ըստ ինքեան, քանի որ Անձնեացեաց օրինակներն ալ Յելենայ կը գործածեն։ Բայց աւելորդ չէ դիտել թէ սկզբնապէս մէջ ոչ Գլուսի կար, ոչ Յելենայ, այլ զարգացող ընծայակներն մէջ գրուած խորագրերնը։ սակայն «Առաջին զժամանակն», «երկրորդ զերացն պատահումն յիշխանէն արեւելոյ», են։

Հրատարակութեանց իւրաքանչիւրին վրայ պիտի չհօսիրք անոնց ի լոյս գալուն նպատակն եւ արժէքը զնահատելու համար։ Առաջին հրատարակութիւնը պէտք էր զգաղցնել զմեզ՝ Նայմանի խորիւրդ եւ յարակից դիտողութիւնները քննելու համար։ Իսկ երկրորդը՝ իբր հերթում «յետոյն ունի» հրատարակիչներուն 1764 ի հրատարակչին ընթացքին հետեւողութեան, հետեւաբար եւ իբր քննադատութիւն առաջինին բազմադիմի վերապահներուն։ Թէ եւ, ինչպէս ըսինք, այս ալ զերծ չէ վերապահներէ, մանաւանդ սխալ բացատրութիւններէն այն բառերուն, որք իբր «անծանօթ եւ գծուարիմաց ստուգաբանուած են»։

Նայման շատ յանդուգն լինած է. իւր վճիռներն սակայն կարի՛ երեւակայական են դիտական ճշգրտութիւն մ'ունենալու համար։

Ընդհանրապէս խօսելով՝ վարդանանց Պատմութեան հրատարակութիւնները հեղաշեւե ինտելեզով սկսած բազմապատկուիլ։ Միակէտերութիւնը, զոր կը դիտեմ ինձ տարմադրելի եղած օրինակներում, բայց ի 1838 ի Մատենադարանէն, է ձեռագիրներու տարբերութիւնը չնչանակով ան եւէ ձեւով։ Այս մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մանաւանդ անոնց, որք վարդանանց Պատմութեան ուսումնասիրութեամբ կամ թարգմանութեամբ կը զբաղէին։ Բաւական չէ՝ ըստ Անձնեացեաց օրինակին, կամ՝ ըստ ընտրելագոյն օրինակաց, ծանօթութիւնը։

Բ. Օտքը Բարգմանութիւն էւ ստուգաբանութիւն էւ

Վարդանանց պատմութեան ուսումնասիրութեան ուրիշ մէկ կողմն է, անոր օտար լեզուներու յերմուը։ Այս տեսակ թարգմանութեանց արուած կարեւորութիւնը կշեռ ունի վարդանանց Պատմութեան մատենագրական եւ պատմական գնահատումին համար։ Եւրոպա իւր գլխաւոր լեզուներու վերածելով իւրացուցած է զայն։ — Այս թարգմանութեանց ցանկը զարգեալ ժամանակագրօրէն կը կազմենք. աստղանշուածներն ձեռքիս տակ են։

1. 1830. Անգլերէն։ The history of Vartan, and of the battle of the Armenians: Containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians; by Elisaeus Bishop of the Amadunians. London 1830, pp. XXIV + 111 gr. in 4°. Թարգմանիչ Նյայման (Charles Frédéric Neumann).

2. 1840. Իտալերէն։ Eliseo storico Armeno del 9° secolo. Venezia, nella tipografia di Alvisopoli. 1840. 236 pp. in 8°. Թարգմանիչ Կոչլիքեթի (Joseph Cappelletti).

3. *1844. Գաղղիերէն։ Soulèvement national de l'Arménie chrétienne au Ve siècle contre la loi Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan le Mamigonian, ouvrage écrit par Elisé Vartabed, sur la demande de David le Mamigonian, son collègue; traduit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris au comptoir des imprimeurs-unis, 1844, in 8°.

4. 1853. Ռուսերէն։ Տգիւր, Թրգ. Գ. Լաւնեանց*։

5. 1863. Ռուսերէն։ Մոսկուա։

6. *1864. Գաղղիերէն։ Élisé Vartabed. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens [écrite] à la demande de David Mami-gonien. Collection t. II, p. 183—251.

Նայման իւր անգլիերէն թարգմանութեան՝ հրատարակուած «Թարգմանութեանց ժողով»-ին ծախքով՝ կցած է նաեւ հայերէն լեզուի ընթացք մը։ Ամբողջական թարգմանութիւն մը չէ այս։ Թարգմանիչն ուղած է վարդանանց Պատմութեան գլխաւոր մասերը ծանօթացնել ազատ թարգմանութեամբ (սեն Գաղղիերէն էլ XIV եւ Գ. Նեւ էլ 302. — Լմամ. Բուլղ. 1893 Ապրիլ. էլ 178)։ Իսպաղերէն թարգմանութեան, որ 1828 ի հրատարակութեան վրայէն եղած է, բանասիրական յատկութիւնն աւելի կարեւոր կ'երեւի, ըստ Գ. Նեւի վկայութեան։ Ayant reconnu à la consultation des manuscrits de Saint-Lazare, il a pu mettre plus de rigueur dans sa tâche de

* История Еремо армянства. Вораба Христианства съ учеником Зороастрийцем въ V столѣтѣ, въ Арменіи. Переводъ съ армянскаго П. Шагиниана. Типографъ 1853. 8 pp. XXIV + 344. եւ Աշխարհացոյց ատլաս մը։ — Մեզ անձամբով է Նոյն չէ 1863 ի տպագրել Յարգմանութիւնը. կալ նոյն տարին ի Մոսկուա տպուած աշխարհացոյց թարգմանութիւնը։

philologue՝ Նեղ պոպկէս գրեթով, րաւ Է. Տէր-
«նշ ուղղակէս» կը մեկնէ Թարգմանչին օս խօս-
քերը: Ինձ առաջնորդ առի 1828ին տպագրերը,
որ հաւատարմութեամբ եղած է Հայ տաղդ գրչու-
գրաց վրայ, որ կը պահուին ի հռչակաւոր մատե-
նադարանի Միխիթարեանց»: — Ըստ Տեղայի տե-
ղեկութեան Թովմաշէլը բաժն է այս Թարգմանու-
թեան համար թէ «աւելի հաւատարմի՝ է քան
վայելարան» (ԲՆՎ. 1893, Նյ. էջ 315):

Գաղարարի իւր գաղղիներէն Թարգմանու-
թեան յառաջարկին մէջ խօսելով Կապպէլէտ-
տի Թարգմանութեան մասին, կ'ընթերցէր թէ
Խաչատուրի վարդանանց պատմութեան գծուար-
մաց եւ միջին հատուածներուն հանդէպ աշխարհ
մնացած ըլլայ: որովհետեւ Խորենացու Խաչատուրի
Թարգմանութեան մէջ՝ վերնախմբներէն օգնա-
կան ունենալով հանդերձ, վատեանք եղբայր
լատին Թարգմանութենէն ալ օգտուած է, նոյն
իսկ անոնց սխալներն ալ օրինակելով: ահա կ'ընէ
Գաղարարին «ce que je puis affirmer de celle
de ses traductions que je connais. Quant à celle
d'Elisée, je dirai, sans vouloir rien préjuger,
que l'on trouve dans cet historien tant de pas-
sages difficiles et inintelligibles, et tant de sub-
tilités inabordables pour un étranger, qu'elle
que soit sa vaste érudition, que pourrais affir-
mer, sans trop offenser M. Cappelletti, que l'inter-
prétation qu'il a eu donnée, différera en
bien des endroits de la mienne» (p. XIV—XV):
Ընդհակառակը՝ Լանգլուտի համար Կապպէլէտ-
տի Թարգմանութիւնը excellent է (Coll. p. 181):

Գաղարարի գաղղիներէն Թարգմանութիւնը
բոլորովին չըլուտ է: Ազատ Թարգմանութիւն
մը, բոտ Լանգլուտի շատ անհարապատ, մանաւանդ
paraphrase մ'է. — mais cette version est très-
infidèle et doit être plutôt considérée comme
une paraphrase que comme une traduction — :
Ֆ. Նեղ կը պաշտպանէ այս գաղղիներէն առաջին
Թարգմանութիւնը (էջ 303): Ստուգիւ Գաղար-
արին ոչ միայն չափազանց ազատ Թարգմանչի
գրիչ էր գործածած է, այլ նոյն իսկ Յեղանակ-
ներու թիւն ալ չէ պահած. 11 գլխերուն բաժ-
նած եւ շարունակութիւն մ'ալ կցած է Գաղար-
արին թղթով: Թէեւ Գաղարարին, այս «ծագու-
մով Հայ, որովով Փրանսիայ, ինչպէս կ'ընէ ինքն,
կը յատկանէ շատ լաւ հասկացած ըլլալ վարդանանց
Պատմութեան ամենէն գծուարմաց կէտերը, բայց
պարզապէս յառակոտութիւն մըն է առի իւր բոլոր
կենսագրական, հնագիտական, մատենագրական
տեղեկութիւններն, անմահան են լոյս Այսպէս՝
Պարգանանց պատմագրին նկատմամբ ըսածները
(Յատմ. էջ VI—IX) թէ նա տղայութեան
(պատանեկութեան) ժամանակ Աղէքսանդրիա,
Աթէնք, Կ. Պոլսն կը ղրկուի, վերագարձին կ'ընդ-
գրէ եկեղեցականութիւնը, անմիջապէս վարդա-
րիտ կ'անուանուի իւր հմուտութեան եւ բարուց
սրբութեան համար, եւայլն: Ետոյ բանակի քա-
հանայ (aumônier) եւ առաջին քարտուր կ'ըն-
լայ վարդապետին, եւ այս բարձր պաշտօնին մէջ
էր կը գրէ իւր պատմութիւնը: Աւելին կայ. Elisée

fut non-seulement l'historien le plus remar-
quable de son pays; mais encore il en fut comme
un des apôtres de la civilisation. Il fonda un
grand nombre d'écoles, à la tête desquelles il
prit soin de mettre des professeurs aussi éclairés
que pleins de zèle, s'efforçant par tous les moy-
ens possibles d'inspirer aux Arméniens ce goût
des sciences et de la sagesse dont lui même,
tout le premier, donnait l'exemple (p. VII):
Եղիշէ այս գործերով զբաղած էր, կը յարէ, երբ
կը սկսի պատմագրին եւ իւր ականատես՝ կը նկա-
րագրէ իւր տեսանկէտը շատ ժամանակներ յետոյ,
իւր ընկերակից Գառիթ երէց Մամիկոնեանի խնդրա-
նքը, վերջապէս կը մարի այն կենտրոն այս փա-
ռաւոր աշխատութիւններու մէջ 480 ին (Հմմտ.
Ֆ. Նեղ էջ 300 եւ Հմմտ. Ներք. վարդ. Հ. Մ.
Բժշկեանի տպ. Կենտ. 1850): Անշուշտ գիտելի
էր որ Գաղարարին Թարգմանչիներու կենտրոն
կը խտացնէ վարդանանց պատմագրի վրայ: Բայց ան-
ճիշդ չափազանցութիւն մ'է այս. մեղի ծանօթ ին-
ձէ կ'վկայարարուի թիւն կամ կենսագրութիւն կը
նշանակէ թէ գաղղիներ բացաւ. Եղիշէ, ուսուցիչներ
կարգեց, եւայլն, եւայլն եւ 480 ին մեռաւ: Այս-
չափ ճշգրիտ եւ մանրամասն կենսագրական տեղե-
կութիւն, մեր մատենագիրներու, մանաւանդ վար-
դանանց պատմագրի մասին, հրաշք մ'է:

Միայն 38 ծանօթութիւններէն (էջ 297—
357) 21 եւ 24 տոմարական հաշիւը, 23՝ փնդուի
բացատրութիւնը, 26՝ Թեոդոսի գրուած նամա-
կին (?) արուած կարեւորութիւնը, մանաւանդ
յարարերութեանց նկատմամբ ըսած խորին ու-
սումնասիրութիւնը, 30՝ գառի եւ սառի մեկնու-
թիւնները, 32՝ իւր թէ ուրեքորդ եղանակը 10
կամ 15 տարի վերջ գրուած մ'է (ծնթ. 2) Թար-
գմանչին յառակոտութեան ամենէն փայլուն ստու-
գանիշներն են: — Թարգմանութիւնէն հատուած-
ներ բաղդասեւ ընագրի հետ՝ մեր ծրագրէն զուր
կը մնայ:

Գաղարար Զանչեանի ուսուցիչն Թարգմանու-
թիւնը, բաւական յարգ ունի բոտ Լանգլուտի, իսկ
Տ. Խ. եպս. Ստեփանն կ'ընէ թէ «չէ կարող շատ
ընտիր Թարգմանութիւն համարվիլ» (ինձ ուղ-
ղուած անմահական նամակ):

Լանգլուտի Թարգմանութիւնն աւելի հաւ-
ատարմութեամբ եղած է: Մատենագրական հա-
մառօս, հմուտից Ներքեմ-Նիւս մը եւ տեղ տեղ
կարեւոր ծանօթութիւններ միայն աւելցուած են
ընագրին վրայ: Աւելի ծանօթութիւններ կը պա-
սուէր Լանգլուտի Թարգմանութիւնէն, մանաւանդ
պարսկական իրաց նկատմամբ:

Գաղղիներէն Թարգմանութեանց շարքում
պէտք է յիշել նաեւ Անն-Մարտէնի վարդանանց
Պատմութիւնէն ինչ ինչ հատուածներու Թար-
գմանութիւնը Հ. Զօհրայի օգնութեամբ: Գաղար-
արին կ'ենթադրէ թէ Անն-Մարտէնի ամբողջա-
կան Թարգմանութեան մը չլայողիլուն պատճառը,
ընագրին գծուարմութիւններն եղած ըլլան (XIII
— XIV):

Այս բոլոր հայերէն հրատարակութեանց եւ
օտար Թարգմանութեանց մէջ վարդանանց Պատ-

մագրին աւանդական անձնաւորութիւնն է. այս-
ինքն՝ Վերդնի Գրք-Վիշ, Կիւնաթի, Եւայնի:

Օտար թարգմանութիւններէն կախուած են
գրեթէ օտար ուսումնասիրութիւններն ալ: Այս
ուսումնասիրութիւններն ընդհանրապէս Վարդա-
նանց պատմագիրն Եւրոպայի ծանօթացնելու հա-
մար եղած են՝ շատ նեղ, բայց փայլուն շքեանակի
մը մէջ: Նշանակն է զարմեալ որ իւր թերակատար
թարգմանութեան առթիւ գրած է (գերմաներէն)
«Բերլինեան Ցարգիրս գիտնական ընտաղա-
տութեան» 1829, 1830, որ յետոյ զըզոյիկ ձեւով
առանձինն ալ հրատարակուած է: Պատկանեան,
բառ ֆետտերի տեղեկութիւններն (Ալֆ. Մոլդ-
ժի. էջ 115), իր յիշէ նաեւ Թ. Բերսին (J. Bere-
sin), գննութիւն Եղիշէի պատմութեան թարգ-
մանութեան ի Պ. Շանչուսի, Պերսի. 1857 (ուս-
տերէն), եւ հատուած մը՝ Վալկառ, առաւ թեր-
թին մէջ, որուն հեղինակն է՝ բառ Պատկանեանի,
Դ. Միլերը:¹

Գապարաճիկ թարգմանութեան առթիւ
Ֆ. Նեւէլ գրած է, ինչպէս կ'ըսէ ինքն, Université
catholique (Paris t. XX. novembre et dé-
cembre 1845) մէջ, անշուշտ աւելի ներքոյ մը
քան ընտանաւորութիւն մը, ինչպէս արդէն կը
գուշակուի իւր տեղեկացնելու ձեւէն:

Վարդանանց Պատմութեան վրայ եղած ինձ
ծանօթ ուսումնասիրութիւններն են — Ֆ. Նեւէլ
«Գրիտանիայ Հայաստան եւ իւր գրականութիւնը,
գործին Եղիշէի նուիրուած գլուխը, էջ 299 — 316
(L'Arménie chrétienne et sa littérature par
Félix Nève, in 8°. p. 403. Louvain 1886)»: Զորս
հատուածներէ կը բաղկանայ ուսումնասիրութիւնը
§ I. Biographie d'Elisée առանդական ծանօթ
հիմնուր վրայ շինուած եւ այն հետեւողութեամբ
Գապարաճիկ տեղեկութիւններուն: Ընտաղա-
կան հանդամանքը զուրկ բոլորովն: — § II. His-
toire de la guerre des Arméniens contre les
Perses sous Vartan: Հառաքող համառօտութիւն
ը պատմագրի գէպքերուն Պատերազմը կ'ստուանէ
La bataille de l'Ararat (?): — Այս գլուխ մը կու-
տայ մատենագրական հակիրճ տեղեկութիւններ
Վարդանանց պատմութեան հրատարակութեան
եւ ուսումնասիրութիւններու մասին: — § III. Vues
d'Elisée; mérites de son style. պատմագրի բուն

ընծայական թարգմանելով — անձիշդ — ի վեր
կը հանէ պատմագրին նպատակը: Ոճին նկատմամբ
իւր հիացումը կէտ ընտաղապատական շեշտով մը կը
յայտնէ. — «Չեւր Եղիշէի մէջ անյարմար շէ
նիւթի բնական մեծութեանը: Ոճն անտարակոյս
գերծ շէ այն թերութիւններէն, զոր եւրոպական
ընտաղապատութիւնը կը վերագրէ արեւելեան պատ-
մագիրներու մեծ մասին, բայց իւր ճարտաստական
ձեւերու շափաւոր գործածութեան համաժառու-
թեամբ շինութեանը այն ստղատներն, զորս ու-
րիշ հայ գրողներ կը հրահրեն իրենց վրայ: Եղի-
շէի ոճն փայլուն է եւ ներդաշնակ. միշտ համա-
նայն, իրէ բացառուութեամբ, այն ճշգրտութեան
յատակութեան, որը էական օրէնքներն են փոխա-
բերական լեզուի: Չննք բոսր Հ. Սուքիաս Սոմա-
լեանի հետ (Quadro p. 32) թէ Եղիշէ միջակից
մ'իղած ըլլայ յոյն պատմագիրներու, բայց կը
ճանշանք իրեն հետ՝ թէ «իւր պատմութեան մէջ
նկարագրութիւնները շատ յառակ էւ պարզ են:
մտածումները ճիշդ եւ առողջ փիլիսոփայութեամբ
մը լեցուն. նկարներ կենդանի են արտայայտել:
Որ բանի մէջ որ կերպով մը անհուն եղած է նա
իւր ներկայացնելու ուղած անձերուն նկարագիրը
ճշգրտութեամբ գծելու եւ զանոնք իրենց բնական
գոյններով միշտ զգեցնելու գծուարին արուեստն է
այն»: Այն երկարարժանութիւններ, որը Եղիշէի
գործին մէջ աստ անդ կը նշմարուին, ծագում
կ'առնուն մանաւանդ սովորական նկարագրէն իւր
առաջագրութեանը, որ յիշատակներու բնութեան
հետ կապուած է: Երկայնարարութեան ուրիշ
պատճառ մ'ալ գլխաւոր անձնաւորութիւններու
բերանը գրուած երկար ճառերու ներմուծումն է,
այն ամէն հասանալիութեամբ, որուն ենթակայ
են աւանդութիւնով հաւաքուած խոցերը: Եղի-
շէի՝ ինչպէս նաեւ շատ մը հայ պատմագիրներու
շարագրութեան յատուկ նկարագրին է բարդանալ
զարաւորութիւններու (digression) գործածումը
ճառի ձեւով յօրինուած՝ իւր պատմութեան շատ
մը տեղերուն մէջ. այս վարդապետական (didac-
tique) կամ, էթէ կ'ուզէք, իրաւական (paréni-
tique) մասը, որ ուրիշ գործերու մէջ անպատեհ
պիտի երեւեր, եւ որ տեղի կու տայ պատմութեան
յառաջող ընդհատումներուն, անհաշտ շէ այս
տեղ հեղինակին ունեցած հաստատուն նպատակին
հետ, այսինքն՝ մեծ պատահաններ զորուր վար-
դապետութիւններ հանել: — § IV. De l'intérêt
des faits dans l'histoire d'Elisée; l'esprit chré-
tien de la nation arménienne. այս հատուածում
Ֆ. Նեւէլ կը պատկերացնէ հայ-բրիտանեանութեան
մեծութիւնը, համառօտով նախարարներուն առ
երեսու ուղարկուած եւ վերադարձն անվիշակ
յետոյ ի գործ գրուած համախումբ բուն ընդ-
գիտութեան, Վաստիկ մասնութիւններուն, Վար-
դանի բաշարգրութիւններուն, հայ եկեղեց-
կանութեան գերին կարեւորութեան եւսլի պա-
րագանները: Այս ամէնէն երկու հատուածն է իւր
ուսումնասիրութեան, զոր կը վերջացնէ Վահանի
(Մակիկեան) վրայ տեսութեամբ մը. այս տեսու-
թեան մէջ հետեւած է Գապարաճիկ Փարպեյրէն
ըրած բովանդակութեանը:

* Զարեկ է ամբողջացնել վերին տեղեկու-
թիւններս ըստ Միանասարեանի (Bibliographia են
էջ 520) այսպէս. Մատենախոսութիւններ հրատար-
կուեցան ռոյնի ռուս թարգմանութեան առթիւ ի թեր-
թին Минстеров. Народа. Прочетниче, Մամուլ. էջ 218:
— Թ. Բերդախովն ի թերթին Висла. для Чтения, 1855,
Հար. 517, էջ 21—36: — ի թերթին Современник 1854,
Հար. 504, էջ 26—28: — Մ. Միանասարեանի ի Мос-
квитини 1853, Հար. 5, թ. 19. Գիրս Մ. էջ 15—59: —
Դ. Միլերովն ի թերթին Казань 1853, թ. 31 եւ 32: —
Նոյնպէս ի Очев. Зан. 1853, թ. 8, էջ 112—116: — Казань
լրագրոյն մէջ (1855, թ. 33—34) Ն. Ուսմով սկսած էր
Շուրշէի ուսումը Նոր թարգմանութիւն մը «Веще зр-
датель. Редикцияна зомне Армянъ съ послѣдствіи Зоро-
астра» խորագրոյ ներքեւ՝ որ թերթի մասցած է:

ԵՄԻՐ.

Ֆեյհերս Նեփի ուսումնասիրութիւնը կը ծառայէ մի միայն Վարդանանց պատմութիւնն իւր աւանդական վիճակին մէջ ծանօթացընելու Եւրոպային: Հայ մասնաշարժութեանը զարգացնելու շատ չհետաքրքրէր իբր մասնաշարժական ուսումնասիրութիւնն մը. կամ ինչպէս կ'ըսէ Ի. Տեւլ — (ԲՎՄ. 1898. Նոյ. էջ 521. ծնթ.) — «Այս գրուածն չկրնար շատ բան օրովեցնելու Տայու մը՝ որ Եղիշէի ընագիրն դիտելու ունի: Նեփ՝ Հայկական իրաց տեղեկութիւն չունեցողներու ծանալութիւնն մը կը մատուցանէր՝ որ տաք տարի յառաջ աւելի սակաւգրեւ եր»:

Նոյն կողապարով եւ նոյն արժեքով ուսումնասիրութիւն մ'ունի Ֆեյհերս՝ գերման Տայու գրեւն ալ, որ Թարգմանուած է Վիեննայի Ալէ. Մաթեւաքովնի օժի. հատորին մէջ — «Հայկական անաստաւորութիւնը Տայագեւ Պ. Ֆեթթէրի», խումբ մը գրուածներու հետ: Թարգմանիչն եւ ծանօթագրողն է Հ. Յ. Տեւլ: Նշելէի նկատմամբ գրուածը, յիշեալ հատորին մէջ կը գրուէ 105—115 էջեր, երբեք հասուածով, — 1. Եղիշէ Միւնի. աւանդական կենսագրութիւնն է պատմագրին. բայց չընդունիր որ մատուցեաց եւրոպացուն եղած ըլլայ. Բարձուձայի զոյցքին կարեւորութիւն կը տրուի: Հայագեւը ծանօթութեան մը մէջ կը հերքէ Նայմանի այն կարծիքը, որուն համեմատ իբր թէ Եղիշէ ուղղագիւս. գաւառութենէ խտորած ըլլայ: Ֆ. Նեփ եւս ծանօթագրած է զայդ (էջ 304): — Այս Նայմանի պատճառարանութիւնն եւ ֆետտերի հերքումը. «Արժուանայ այս տեղեկութիւնը (Բարձուձայի նկատմամբ) առիթ տուած է Նայմանի՝ Եղիշէի ուղղագիւս. հասարակ տարակուսի տակ ձեւելու Եւ որովհետեւ կ'երեւայ նաեւ թէ Եղիշէի պատմութեան Հինգերորդ գլուխը կը պատկի, կ'ըսէ նոյն մասեանագիր՝ լեզուի իրեն յատուկ համարակութեան մը հետեւեալը. «Եթէ Եղիշէի հեռագրին ընդօրինակողը արդեամբք գլուխ մը ընձած են, կրնանք վստահութեամբ մ'ենթադրել թէ այն տեղ հառվեական-առաքելական եկեղեցին եւ անոր վարդապետութիւնը շոշափուած էին: Եղիշէ անհուկ յարաբերութիւն ունէր ինչպէս կ'իմանանք Թովմայ Արժուանայ տուած մէկ տեղեկութենէն, առօր Բարձուձայի՝ Նետտորի հռչակարար կողմակցին հետ, եւ այս պատճառաւ կրնային անշուշտ իւր ընդհանուր եկեղեցիէն խտորող կարծիքները յետին ժամանակի ուղղագիւս. կղերէն իւր դրքին ընդօրինակութեանց ժամանակ դուրս թողուած ըլլալ» (էջ 65—66): Սակայն գլխու մը դուրս թողուիլը կրնար նոյնպէս Տայ հեղինակին ուղղագիւսութիւնը ցուցնել, ինչպէս Նայման կ'ուզէ անոր նետտորականութեան ապացոյց առնուլ: Վասն զի ենթադրենք թէ այն գլուխը դուրս թողուցում միայնակ ընդօրինակողներէ եւ ոչ թէ ուղղագիւս. կամ՝ հառվեական-առաքելական, կղերէն վերջին ժամանակաց. այն տանն կրնար այս բանն պատահած ըլլալ անշուշտ նոյնպէս անոր համար որ Եղիշէ օւր. փառօրէն կ'ուսուցանէր քան զանոր համար որ Նետտորացեան եր» (էջ 107): Ֆեյհերս ան հերքումով հաստատած կ'ըլլայ կարծեցեալ Ե՞ր գլխու մը պակասը: Գլուխ մը չպակ-

սիր Վարդանանց պատմութեան մէջ, հետեւաբար մը Նայմանի եւ մը ալ Ֆետտերի կարծիքն ուղիղ կրնայ ըլլալ: Վարդանանց պատմութիւնը գաւառաբանական գրուած մը է: — 2. Գրեւնիւնը. Այս հաստատում հայագեւու Արտակոսի յիշատակած գրուածները կ'ընդունի իբր գործ Վարդանանց պատմագրին: Անգղ. չըմտակով մը կը ներկայացնէ պատերազմային պարագաներն եւ կ'ընդունի թէ Վարդանանց պատմութիւնը «հիմնեալ է ականատեսի վկայութեանը վրայ» (էջ 109): Մասնօրէնութեան մը մէջ, ինչպէս տեսանք վերեւ (էջ 323), կը հերքէ Լ՞ր Յեղանակին կարծեցեալ անվարկականութիւնը: Վարդանանց պատմագրին ընդայուած միւս գրուածներու նկատմամբ — բացի Միանձնաց իրաւէն, զոր ընդունելով իբր «Եղիշէի անշուշտ վերջին, բայց ապահովագլուս ամենէն գեղեցիկ գործն», 481 էն յետոյ գրուած՝ — գիտել կու տայ թէ անոնց «հարաւորութիւնը կրնայ կասկածանաց ենթարկուիլ», «ուստի անշուշտ իրաւունք ունիք անոնք եթէ ոչ Եղիշէի անտարակուսելի հարազատ գրութիւն, գտնէ Ե. կամ Ջ. Գարու գործեր համարելու» (էջ 111—112):

— Հայագեւու յետոյ (էջ 114—115) Հրապարակուիւն, Խարձուիւն, Մասնաշարժութիւն հաստատվիներով կը ծանօթացնէ Վարդանանց պատմութեան վրայ եղած աշխատութիւններու ցանկը: Իւր ներկայացուցած հայերէն հրատարակութիւններու ցանկը շատ թերեւս

Ֆետտերի ուսումնասիրութիւնը, լաւ եւս մատնագիտութիւնը, ինչպէս Ֆ. Նեփիւնը, պատմատուած Արեւմտայի համար, հայկ. հետաքրքրական է իբր ընդապառնութիւն:

Ստեյք վրայ պէտք է աւելցնել՝ 1. Էմիլ Տէյլն (Emile Dillon) որ բանասիրական քննադատական ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է Վարդանանց պատմութեան գիտար կետերուն (տե՛ս Ֆ. Նեփ. էջ 308. — ԲՎՄ. 1893. Նոյ. էջ 516): — 2. Միւնսթերնի գործն՝ Bibliographia Caucasica et Transcaucasica՝ որ ըստ Տեղայի՝ «ընտիր», է եւ «ցանկէ մ'աւելի վեր. բայց զգրախոսարար անկատար մնացած է, տպ. Պետեր. 1874—76. Եղիշէի տպագրութեանց եւ Թարգմանութեանց վրայ կը խօսի յէջ 519—521, (ԲՎՄ. անդ), 3. Էմիլ Տեղիշէ հմտալից մէկ յօդուածը՝ Թարգմանուած Բաւմուլի-ի Նոյ. Թոմիս 513—521 էջերում (Հմմտ. Հաւպէ 1893. Նոյ. էջ 343). — E. Teza. La Storia dei Vartaniani di Eliseo nella nuova edizione di Mosca. Roma 1893. 8º pp. 14. R. Accad. 1893 pp. 397—408. — Իտալացի Տայագեւը կը խօսի 10. Յովհաննէսեանի նոր հրատարակութեան եւ այս առիթն եղած ընդապառնութեան վրայ. ի՞նչպէս կ'գտնէ Նայմանի — Կապպելլատտիի եւ Նանգուայի Թարգմանութեանց հինգ տեղերը կը բացատրէ. եւ խօսի աշխարհաբար (ուստահայ.) կրկին Թարգմանութեան վրայ: Այս բաղմակողմանի յօդուածը կարելի է ընդհանուր տեսութիւն մը համարել: Թէեւ Թէրի, ցարք Վարդանանց պատմութեան վրայ եղած զանազան աշխատութիւններու վրայ:

Գ. Հայ Խորհրդանուն-Ռիս-է-Են-Պատմա-Ռիս-է-Են:

Վարդանանց պատմութիւնը երկու անգամ
ուսումնասիրող աշխարհաբար լեզուին վերածուած է.

1. 1863. Թիֆլիս, Թրգմ. Մարտիրոս Սիմե-
ոնեանցի, ըստ Տեղադր. Գեորգի Նշանական է Մ. 1155.

2. *1891. Թիֆլիս, Թրգմ. Հ. Ղուկասեանց.
տպ. «Արք. Տ. Նազարեանցի»:

Սիմեոնեանցի Թարգմանութիւնը սպառած
է այժմ. Հետեւաբար չեմ կարող բան մ'ըսել.
նշ ալ այդ առթիւ եղած քննադատական կամ
մատենագրական գրուածներ ծանօթ են ինձ եթէ
երբեք հրատարակուեցան այս տեսակ գրուածները:

Հ. Ղուկասեանցի Թարգմանութիւնը աչքիս
առջեւ է: Այս Թարգմանութեան վրայ գրեց Հ.
Յաչեան քննադատական մը՝ (Հնդեմ 1892
Ապրիլ էջ 117—120. — Հմմտ. Տեղադր. յօդուածը
Բնէլ. 1893 Նոյն.)՝ Նշանակելով անհիշ Թարգ-
մանութիւնները, սխալ իմացումները: Հ. Յ. Տ.

«չստ խորթ», կը գտնէ այդ Թարգմանութիւնը եւ
իրաւամբ քիչ կը զանէ 15 ծանօթութիւնները:

Կը Գր. (1891 թ. 171 է. 172, 180) եւ
«Մուրճ» (1891 թ. 11, էջ 1390—1397, կրկին
1892 թ. 1) մէջ այս Թարգմանութեան վրայ

քննադատութիւններ երեւցած են՝ բոլ. Հ. Յ. Տ.
չանիսի տեղեկութեան, որ «չստ աւելի հիմնական»
կը համարէ Մուրճին: Ընդհանրապէս շատ ազատ
եւ շատ առջ ալ անյայտը, այս Թարգմանու-
թիւնը, աւելի խնայմամբ եւ աւելի խորին հմտու-
թեամբ օժտելով պէտք էր սալ ժողովրդեան եւ
ուսանողներուն ձեռքը: Չեմ գիտիմ թէ նախոր-
թ Թարգմանութեան վրայ ինչ առաւելութիւն ունի
այս: Ինչ ալ ըլլայ տալիս Թարգմանութիւնը, մանաւանդ
օժանդակներու համար աւելի հետազոտարկական հան-
գումանք մը պէտք էր ունենալ այս Թարգմանու-
թիւնը: Անճշդութիւններ ենթելի չեն, այլեւսյլ
օտար Թարգմանութիւններու հանդէպ:

Թարգմանիչը քննական անխոր մ'իսկ չէ
նետած իւր Թարգմանութեան գրքին եւ անոր հեղի-
նական վրայ, որը հաւասարապէս ծանր խնդիր-
ներով ըջմպատուած են: Վարդանանց Պատմա-
գիրքը Հ. Ղուկասեանցի համար եւ աւանդական
եղիչն է: «Վարդան Մարկինեանի առեւտրագիրք»,
եւ «Թերեւս նորա պատմականը», եւ Արտաշատի
ժողովականներէն մին (Յնէլ. V—VI) անայլն: —
Գործը կը բաղկանայ Յուստիանոսեան եւ ծանօթու-
թիւններէն զատ՝ 259 էջերէ: Գլուխներու ցանկ
մ'ալ չէ կցուած գրքին վերջը:

Հայերէն ուսումնասիրութեանց մէջ, ամենէն
յառաջ Հ. Գար. Ջ. Գ. «Պատմ. Հայ. Գրչան-
Ռիս-է-Են» (Բ. տպ. 1886) գործին մէջ, աւելի բան մը կը
սպասուէր քան ինչ որ բրած են եւրոպացի հայա-
գէտները: Այնինչ նորութիւն այս գործին 312—28

* «Շոնիէ Վարդանանցի պատմութիւնը Վար-
դան եւ Հայոց պատմագիր համար» Թարգմ. Մ. Սիմե-
ոնեանցի Մոսկուա 1863. 8^{րդ} էջը 704—257. տպ. Ժա-
նիւր Յովհ. Բ. Զանգանանցի: Ուստի սխալ է Տեղադր.
ստեղծութիւնը եւ տպագրական լրիւգիւլ Ազգ. Մատեն-
ադարանի յիշած տարթիւնը, որ ոչ թէ Փետտէր է
նշանակողն այլ Թարգմանիչը:

ԽՄԲ.

էջերուն մէջ, որոնք եղիչին նուիրուած են: Բայց
աստի ժամանակագրական, չենք գիտիմ, ինչ հա-
շուով Գրեւն անմիջապէս վերջ գրուած է եղի-
չին, յետոյ խորհեցանք եւ յետոյ Փարպեցին:

Հայերէն հիմնապէս եւ ամբողջ ուսումնա-
սիրութեան մը չէ եղած դեռ Վարդանանցի Պատ-
մութեան վրայ: Հրատարակութիւններ եւ Թար-
գմանութիւնները աւելի զգաղեցուցած են մարքեռն ու
մամուլը՝ քան ի եւ է ուսումնասիրութիւն մը:
Եղածներն ալ մատենագրական կամ բանասիրա-
կան ցրիւ գրուածներ են, որոնք լոյս տեսան կամ
Թարգմանութեան մ'առթիւ կամ օտար հեղի-
նական գործերէն, մանաւանդաբար Ավետայի
կամ Իրանական հարցերու վրայ նորագոյն ուսում
նասիրութիւններէն Թեւեղաբուած: Այս վերջին
տեսակին կը պատկանի բանասիրական մը — «Զանի
մի պարսկերէն բառեր որ գործածուած են ի պատ-
մութեան եղիչին», — Բնէլ. 1895 Յունուար
(էջ 5—7) եւ Փետր. (էջ 49—52) Թերեւս մ'
Ո' եւ է Իրանագէտ հեղինակի մը հետազոտութիւն
ները, զոր օր. Տարմիչութիւնի Ջէնդ Ավետա
երկու հարցազ Գատորներ կամ պահաւերներն եւ
հին պարսկերէնի ընտիր բառերն մը, պիտի գիւ-
րացնենք: քանի մը բառեր միջեւիւ աշխատու-
թիւնը: Որովհետեւ Վարդանանց պատմութեան
մէջ կան ուրիշ բառեր ալ եւ բացառութիւններ,
զոր օր. չիօթի— առեւ, աղեղ, աղեղ, աղեղ, աղեղ,
Երեւոյ, — առ, իւր, իւրեան, Միւր Մայրաքիչ, ա-
Բարեւոյդե, Գերեւոյդե— Գերեւ, եւայլն, եւայլն, եւ
ասանց վրայ բան մ'ալ չգրեց վերոյիշեալ յո-
գուածի գրութիւն:

Գաղով մատենաստական կամ քննադատա-
կան գրուածները, առանց մէջ առնելիս տեղը տա-
լու է 1. Հ. Մ. Չալիւնի (Պատմ. Բ. էջ 120 եւ
456) որ եղիչին եւ Փարպեցին իրարմ անկան
նկատեց առանց պատճառաբանութեան: Չալիւն
գրեց իւր մը ծանօթութիւններ ալ երկու պատ-
մագիրներու վրայ (անդ, էջ 456—468), որովհետեւ
ասանց իրենց կշիռը կորուսած ըլլած այժմ չոր
հետազոտութեանց հանդէպ:

2. Հ. Յովսէփ Գալթրեան, վիեննայի գիտ-
նական Հօր գիտողութիւններն Վարդանանցի պատ-
մագրի նկատմամբ, զոր իբր լեւզ գրող մը կ'ըն-
դունէ (Հնդեմ 1887 Յունուար. Հոգեւորագիրք):

3. Պ. Գր. Խալապուտեան, որ իւր «Վարդան
Փարպեցի եւ Գործը նորին» (Մոսկուա 1893)
գրուածին մէջ եղիչին աղբիւր համարեցաւ Փար-
պեցեայ պատմութեան:

Ի Եւրոպ հասկանք՝ որ յօդուածագիրն է Միւրայել
Փորթուգալ Փաշա, որուն սպասուած գործը Հեղինակին
մահէն ետքը հրատարակուեցաւ սա խորագրով: Եղիչ
Վարդանանցի կամ Վարդանանցի Եւ Հայոց Պատմագիրն
Եւ Զննադատութիւն Միտայել Փաշայի Փորթուգալ Վերե-
տի 1903: Այս գործը արդիւնք է մանրագիրն աշխատու-
թեան, որ բաղկանի կենդանացած է եղիչին ընտանեակու-
րայց իբր քննադատութիւն եղիչին բնագրական կողմու-
թիւնը վերաբերու համար, երբեք արեւել լուսի: Զանդ
եւ եղիչին անագական ծանօթ պատմագիրն է Փաշայ Հայոց
նակին համար:

Եւր Ե. Հ. 1905:

4. Պ. Կ. Կոստանեանի Հիւսսանքին (1877)
Գ. Հատորը, որուն մէջ, ինչպէս որ կը գրէր ինձ
Տ. Ս. Եսայ. Ստեփանէ, "կան այս մասին տեղե-
կութիւններ":

5. Վարդանանց պատմութեան վերաբեր-
մամբ սխալած կարեւոր աշխատութիւն մ'ալ, որ
ըլտո բանասիրական արժէք մ'ունի՝ իբր կուսան
սոկի գրքոյկին զանազան բնութեցումներուն մէջ
ընտրութիւն մ'ընելու: Այս աշխատութիւնն
է "Եղիշէ յեւթիւնի հմտագոթն": Համեմա-
տեց Գարեգին Սրկ. Միքայէ Ս. Էլմիանին (1892),
որուն զեռ 6 թերթերը լոյս տեսած են: Գ. Սար-
կապը 1879 թ Տփղիսի տպագրութիւնն եղբ ըն-
տրելով կը համեմատէ Էլմիանին Մատենադարա-
նին Nr. 1645 (բոս տպագրեալ ցուցակի) Nr. 1645,
Nr. 1641 եւ Nr. 2463 (բոս ձեռագիր համեմա-
ցուցակի) Եղիշէի ձեռագիրները, Համեմատու-
թիւնը հասած է մինչեւ էջ 56 սոց 12 ճիգրի տպա-
գրութեան: Համեմատուած ձեռագիրներու մա-
սին ընդգրկած տեղեկութիւններ կու տայ գործին
սկիզբը էջ 1 — ԺԱ. "Երկու խաղ, ով ալ ըրացա-
տը համեմատութեան համեմատը, որուն կարեւոր
մէկ մասը յառաջ կը բերենք. — Ղշմարիտ ու-
սումնասիրութեան հաստատուն հիմքը ձեռագի-
րներէ համեմատութիւնը համարելով, յանձն ա-
ռինք այս աշխատութիւնը — տաժանելի եւ ձան-
ձառնալի իբրեւ մերենայական գործ, բայց քաղցր
եւ անորժեի իբրեւ ուսումնասիրութեան ուղիւ
ճանապարհ: Համեմատութեան համար ընտրեցինք
մեր ամենաիրիւրի, բայց ամենէն քիչ ուսումնա-
սիրուած մատենագիրներէ մէկը՝ Եղիշէ: Գործն
սխալ էրեք ընդգրկած ծրագրով — Համեմատել
Մայր Աթոռի ընտիր ձեռագիրները, որ բաւական
բազմաթիւ են, աչքի առաջ ունենալով հնագոյն
Յայտնաբերքներ եւ ճառքներէրէր Եղիշէից
առած հատուածները, եւ վերջապէս նախին այն
մատենագիրները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի
կերպով օգտուել են Եղիշէից: Այս ծրագրով
սկսեցինք մեր համեմատութիւնը, որի ժամանակ
աշխատել ենք ամենափոքր տարբերութիւններն
էլ աչքից չգիտեցնել — ձեռագիրները իսկու-
թեամբ երեւան հանելու նպատակով. եւ այդ
ծրագրի իրագործմամբ կամեմում էինք Եղիշէի
ուսումնասիրութեան խնդիրը ամենահաստատուն
հիմքերի վրայ դնել: Բայց այժմ ստիպուած լինե-
լով թողնել մեր ծրագրի կատարելագոյն իրագոր-
ծումը, աւելորդ Համարեցինք ի լոյս ընծայել
նեղկայում պատրաստ համեմատութիւններէ ար-
գիւղը: — Այլ յուսանք որ Թերի շփոթութիւնն այս
հաստատութիւնը, որ իւր ամբողջութեամբ միայն
կրնայ հետաքրքրական ըլլալ:

6. Քննական ուսումնասիրութիւն մը կարելի
էր դառնել Ա. Մ. Գարագաշի քննական դասա-
նիւս վերջին հատորում, քանի որ քննադատ հե-
ղեակն իւր ուսումնասիրութիւնը հասուցեր է մին-
չեւ Փարպեցու պատմութեան վերջը: Զգրիւմը թէ
ինչ եղբակցութեան յանգած է եւ թէ ինչ է
իւր գաղտնիքը Եղիշէի եւ Ղալաբի պատմութիւնն
սխալում, մանաւանդ Եղիշէի անձին եւ պատմու-
թեան վրայ, թէեւ Ներկայակիս ինչ ինչ տեսու-

թիւնները՝ քնն. դր. Բ. եւ Գ. մտերում՝ հա-
մայն են իմ քննութեան արդիւններն (Բ. Մաս
էջ 40, 49, 61—63, 98. Գ. Մաս էջ 27, 28,
183—185, 362—367):

7. Տարբեր տեսակետով մը կարելի է ու-
սումնասիրութիւն մը համարել Հ. Ղ. Աղիւսի
"Կարմիր Վարդան, բանաստեղծորէն գրուածը"
"Յոյնի" Ա. հատոր եւ Նոստրիէի Վարդանանց
զեպքերու եւ անձնագրութեանց վրայ, մանաւ-
անդ. "Պաշտօն Առաքչի, բերթուածք. առեղ
անշուշտ բանաստեղծական արժէք մ'ունին" քան
պատմական:

8. Ցուալի է որ աշխատութիւններ կան
Վարդանանց Պատմութեան նկատմամբ, ինչ տե-
սութեամբ եւ բլլան անոնք, որը լոյս չեն տեսած:
Ասոնցմէ արժանատիման ծանօթ անձնատու-
թեան մը գործը: Ուրիշ մ'ալ կայ, եթէ նոյն
գործին շխմարիւրի, որուն մտապետը հրատա-
րակումը կ'աւետեր Տ. Գ. Աղբէյա. Ալլաղեան՝
իւր տպագրութեան (1879) Ջեղուցումին մէջ —
"կամ էր միջ եւ պարզաբանութիւնն ինչ հակիրճ
ի ստորին ինչից գործը" առ ի գերասաց գոր-
ծելոյ համարակց զբաւս ինչ եւ զբան ընագրին,
մանաւանդ զպարսկականն եւ միջին, ոսկայն լու-
վարկը ի ժամուս փութոյ զայդ աշխատութիւն
մեկնարկութեան ի շանասիրութիւն վարձա-
պետացն առնել ապատան: Երջ այժմն աւագա-
դէմ, զմարտար հարգարժեան յնդիւսայ ընդգր-
պեալն, զը պարսկաբան է իւրեւմտայ ոմն
Եղիշէի միջ եւ զմիջ եւ զմիջ Բարեբաղդ եւ
Երգեւորն զմիջ եւ իւրեւմտայն:

Օտար հնչեղանքներու ուսումնասիրութեանց
շարքէն դիտմամբ դուրս թողուցինք հետաքրքր-
ական յօդունք մը, որ լոյս տեսաւ Հոկտեմբ. մէջ
(1893 Մայիս, էջ 129—133): — "Եղիշէի դաս-
նիւսն հարգարժեան իւրագրով: Հրատարակողը՝
անգլիացի հայագէտ Փ. Վալթեր" կ'սէ թէ այդ
հատուածները "յառ հին երկամիտքի տուե-
լով զգուած, զորոնք Լիւնի Մատենադարանի
թիւ 15 ձեռագրին կազմին մէջ, գտած է: "Այս
ձեռագիրը, կը յաւելու, ծիսական նիւթեր կը բո-
վանգակէ, որմ փարիքի Մատենադարանին համար
ընդօրինակութիւն մ'հրած է. բայց չեմ գիտեր
թէ արդեւ ընդօրինակողն ուշագործութեան գար-
նուցած է թէ ոչ" այս հատակտորոց վրայ: Հա-
տակտորոնքն առաջին տողերն անթիւնելի են.
եւ կազմին գործածելու համար ուղղահայեաց կեր-
պով է գրութեան մէջն կարուած են իւրացան-
չիւր էլէ երկու սիւններէ միոյն կամ միւսին իւր-
աքանչիւր տողին կամ սկիզբը եւ կամ վերջը: Այս
պակասաւոր տողեր լրացուցի Եղիշէի պատմու-
թեան 1892 տարւոյ Մոսկուայի հրատարակու-
թեան համեմատ, անկիւնաւոր փափագիծներու մէ-
ջեւով այս յաւելումները, Հատարարողը առ-
գաղաթ էն՝ որ քիչ ըմբոսուած է եւ գեղեցիկ.
Իւրաքանչիւր էջը քսան տող ունի: Իւրաքանչիւր
ստալին տողն անքննելի ենք, ունի:

Թորթուգալ Մերայէ փայլի քննադատու-
թիւնը, զոր ծանօթագրեցինք մեր (եր. 328):

Նոր Ժ. 1905:

Հասակոտորները ներկայացնենք վերջ, սա չիտողութիւնները կը յաւելու հայագէտը. «Հասակոտորը որչափ ալ պակասաւոր են՝ կ'ապացուցանեն որ եղբէնի բնագիրը յոսւալ շատ տարբեր էր անկէ՝ զոր այսօր տպագրութիւնը մեր առջեւ կը դնեն։ Այս տարբերութեանց ամենէն առեւտրէ գրեթեմբեր հոս կը դնենք ի մի ամփոփուած ըստ իւրաքանչիւր հասակոտորին»։

«Հառիտոր» 1. Առաջին հասակոտորին Բսեան նախնիքաց մասին բնագիրը բոլորովն ուրիշ էր քան զայն՝ զոր այժմ կ'ընթերցենք. վասն զի տրդի տպագրութեանց մէջ չենք գտներ Ա. սեան տողերուն վերջին տառերը»։

«Հառիտոր» 2. Այժմու տպագրութեանց ինն տողերը՝ «անգագը լնէր, բառերէն մինչեւ զանգ Բորեկանց», բառերը՝ յետաճառու ընդմիջարկութիւն (interpolation) են։ Նոյնպէս տառաճառու են «այլ Կան, բառերէն վերջն եղած տողերը մինչեւ «ճարեցաւ»։

«Հառիտոր» 3. «Այս րդ, բառերէն սկսեալ մինչեւ «Խորեցեան ի Բրեկան» խօսքը կը պակսի արդի ձեւագրաց հրատարակութեանց մէջ»։

«Հառիտոր» 4. Այս մասին 10—13 փոքրիկ տողերուն մէջ պատմուած կը գտնենք այն՝ որ արդի հրատարակութեանց մէջ մէկ ու կէս մեծագիր էլ կը լեցնեն։ Այս տեղ ուրեմն մեր (նորագոյն ժամանակի) ձեւագիրը անհեթեթեմութեամբ ընդմիջարկութիւն մը կը ներկայացնեն։ Իսկ 10րդ տողին համար՝ պէտք է կրկին անգամ համեմատել հասակոտորը. վասն զի գուցէ տառերէն մի քանին սխալ կարգացած ըլլաւ։

«Բաց աստի այս ձեւ հասակոտորին կեները տպագրութիւնը նոր գլուխ մը կը սկսին։ Հասակոտորը նիւթոց այս բաժանումը չ'ընդունիր որ թերեւս համեմատ է այն ծրագրին՝ զոր եղբէն իւր պատմութեան սկիզբը կը նախագծէ բնիւով թէ իւր բոլոր պատմութիւնը պիտի աւանդէ «յեթն քառասուն»։

«Համեմատ ըսելով հասակոտորը կը ցուցնենք՝ բաց ի ման տարբերութիւններէն՝ նսեւեղայն որ հեղինակին գործը պարունակող ձեւագիրը շտապանց կերպով կերպարանափոխ եղած ու ընդմիջարկութիւններ առած են՝ հաւանականօրէն Ժ դարէն ետքը»։

Հայագէտին գիտար հետաքրքրական է երկու ընդհանուր տեսակետով. 1. Թէ վարդանանց Պատմութեան ձեւագիրը աղաւաղուած են շտապանցանցօրէն սեւեւ եղանակաւ. 2. Թէ Յեղեանի ներու բաժանումը՝ Երէշ, Նոյն պիտի ըլլաւ։ Այս երկու ընդհանուր տեսակետներով համամիտ ենք հայագէտին։ Սակայն ձեւ հասակոտորի մէջ «անհեթեթեմ Դեմոնիսի» ընդմիջարկութիւններու հետ համեմատութեան Ժ դարէն ետքը, եղած են թագորէլ՝ չ'ընտիր հաւանական ըլլալ։ Ա. հասակոտորին նկատմամբ բան մը չենք կրնար ըսել, քանի որ մաղաղակի մնացած տառերը տպագրութեանց մէջ չկան. միայն պէտք է ենթադրել որ այս մաղաղակի մէջ ամփոփուած կտորը յետաճառու ընդմիջարկութիւն մ'եղած ըլլայ։ Այս

ենթադրութիւնը հակառակ է անշուշտ հայագէտին եզրակացութեան, որուն համեմատ տպագրութիւններու ձեւագրութիւններն են որ ընդմիջարկութիւններ կրած են։ — 2 հասակոտորին մէջ ընդմիջարկութիւն նկատուած կտորը այդ հանգամանքը չունի երբեք. «Եւ քանզի գաղանախին էր ժամանակն, ծաղկալից դարչեց զանապոյն յորպահոսան արեանց բազմաց, եւ այլն, զուտ ոսկի գրէն ելած՝ պատերազմի բուն պատմական ժամանակը մասնանշի կ'ընէ. այդինքն՝ Մայիս մսիւր եւ ոչ Յունիսը՝ ինչպէս ընդունուած է առհասարակ»։ — 3. Հասակոտորի յաւելուածը կարելի է ուղղակի գաղափարողի ձեւագրով եղած համարել։ Բնագիրը սա խոսքերէն. — «Եւ միաճամուռ լինի հազար եւ երեսուն եւ վեց այր» — յետոյ շատ լաւ յարմարացած է գաղափարողը, «Աստուած որդիքն ի ձեւով մը, որը մեծա ճգնութեամբ վասն սուրբ հաստայ ի վերայ պատերազմաւք կտարեցան ի Բրիտոս»։

4. Հասակոտորի մէջ, ինչպէս ըսինք, «անհեթեթեմ, ընդմիջարկութիւն դժուար է նկատել» տպագրութեանց (1859) էջ 93 տող 33 — էջ 95 տող 26 պատմական հաստատումը. կոնիքերի այս ենթագրութիւնը կ'ըսէ Պ. Գր. խալաթեան (Հւնդէ 1895 Ապրիլ էջ 14) «մեծ հաւանականութիւն է ստանուած, եթէ այդ յիշատակարանի վրայ աւելցնելու լինենք նսեւեւ «Բազմակիցի 1851 թ. Յունիս համարում լոյս տեսած» խորին հնութիւն կողմ ճաշացի մի շատ հետաքրքրական երկագիրը կարգադրութեամբ պատահելի։ Սա բովանդակում է ներկայ եղբէնի Պատմ. Եւ յեղանակի սկիզբը («Մեծ է սերն Աստուծոյ սիրուն Աստուծոյ» — 5 տող) տպագրից բառական տարբեր ընթերցանութեանքով եւ՝ որ գլխաւորն է ուշագրութեան արժանի այս վերնագրով «Վկայութիւն որդին վարդանան եւ Հմայիկ եւ վարդանան եւ Սահակ եւ Նայոց սպարապետաց եւ ամենայն սուրբ արանց որը մեռան ի Բրիտոս»։ — «Վարդանանց Պատմութեան» մէջ ծածօթ օրինակներու մ պակասելու է այս վերնագիրը, որից կարելի է հետեւցնել, թէ եղբէնի հնագոյն բնագիրը աւանդում էր նսեւեւ Հմայիկ («Մամիկոնեան» երեք տող է նուիրում որան տպ. օրինակը) եւ մանաւանդ վահան («Մամիկոնեան եւ ոչ Երծունի, ինչպէս ենթագրում է «Բազմակիցի» յօդուածագիրը) ու Սահակ (Բազմապետներ) սպարապետների վկայութիւն մասին, որոց անունը անգամ չենք գտնում տպագիր օրինակներում եւ որ ունի սակայն փառայեթին։

«Գուցէ այս իսկ Նոյնիւն բնագիրը լինի, որից օգտուել է փառայեթին եւ որը Սերէասին (Է. դար) էլ ծանօթ էր. յետոյ հաւթարկուել է փոփոխութիւններին եւ նորից անակուել՝ ըստ երեւութի, ոչ իսկ քան Է. դարը»։

Պ. Գր. խալաթեան՝ կոնիքերի ենթագրութիւնը հետաճառու ժամանակի անգլիացի հայագէտին կարծեաց բոլորովն հակառակ եզրակացութեան մը յանգած է։ Ըստ կոնիքերի հասակոտորներուն՝ արդի տպագրութիւնը «անհեթեթեմ, ընդմիջարկութիւններ, կրած են. ըստ խալաթեանի

Հաստատանքներ պահանջ են արդի տպագրութիւններէն:

Բաղմուշեցի այն հին թիւերը չկան մեր մատենագրանոցում, որպէս զի կարենայի անձնական դատում մ'ընել. բայց Պ. Խալաթեանի յառաջ բերած պատուիրէլ եւ բրած դատողութիւնները բաւական են ինձ պահելու թէ Եղիշէ Հմայեցի, Վահանի եւ Սահակի նկատմամբ չէր կրնար գրած ըլլալ իւր Պատմութեան մէջ, Որովհետեւ Վարդանանց պատմագիրը գիտաւորութիւն ունեցած է ընդհանրապէս Վարդանի հետ զբաղել, եւ միայն Վարդանանց Պատմութիւնը գրել եւ ոչ Վահանանց: Հետեւաբար Վահան եւ Սահակ չեն կրնար Վարդանանց Պատմութեան մէջ մտնել. հակառակ պարագայում պիտի բռնաստատուէինք երթագրել թէ Եղիշէ Վահանանց Պատմութիւնն ալ գրած պէտք էր ըլլալ, Ինչպէս հան կրնար յիշուիլ գէպք մը, որ ժամանակագրորէն շատ ետք կը մնայ: Վարդանանց պատմագիրը գէթ իւր «Լուսաբեր» կեանքը չմտնելու համար զգուշ չուր թիւն պիտի զտարեւուրը թակարդի մը մէջ չիմայու: Ասկից զատ Վահան գետ արշաւ էր երբ իւր Տօբեզայրը՝ Վարդան, եւ հայրը՝ Հմայեանք նահատակուեցան: Վահան եւ իւր եղբայրները. «Որ էիլ յայտ արշաւ, զեւ իւր պատանգ կը մնային Տօբեզայրում եւ Աշուշայ» վրաց իշխանը՝ 455ին զանոնք աղաղակ Յաղկերտ Բ.ի ձեռքէն (Փրշ. էջ 323—325. համեմ. էջ 223, 243 եւ 419 — Վահան կ'ըսէ «չ է իւրեք ինչ եւ արշաւ մտցէ»): Ինչպէս միեւնոյն ժամանակ պատմութեան մէջ կրնար յիշատակուիլ իւր վկայուած կամ նահատակութիւնը:

Իսկ թէ ինչու Վարդանանց պատմագիրը Հմայեցի նահատակութիւնը՝ ընդհակար չպատմեր եւ երեք տողով միայն իր բաւականանայ, զայն ետքը կը բացատրենք (Ա. գիրք էջ. Է) եւ զխաւար կէտերու վրայ հիմնուելով որ շատեղ ցուցնել թէ ինչ են այսպիսի թիւերութեանց պատմաւորները կամ թէ ինչ եղանակով կը գրէ Վարդանանց պատմագիրն իւր գործը — ինչ է իւր փառքեցու պատմութեան հետեւելու ուղղութիւնը:

Արդ՝ «Բաղմուշեցի մէջ հրատարակուած «Խորին հնութիւն կրող ճաշգրտ մը շատ հետաքրքրական մագաղաթեայ պատուիրէլ», ինչպէս գիրքին է մակարեմել, ոչ թէ Վարդանանց Պատմութեան էր Եղիշէ Վահանին դուրս ընկած հատուած մ'է, այլ Հմայեցեանին քրտաքն մը, որ «ուշագրութեան արժանի» (՝) այս վերնագիրը կը կրէ իւր սկիզբը: Հետեւաբար «Լուսաբեր», ընագիր մը չէ կարելի նկատել զայն, որմ օգտուած ըլլան փառքեցին եւ Սեբեդար:

Իսկ կոմիտեի նկատած «անհեթեթ ընդմիջարկութիւնները, անհարապատ չին պատմութեան բունն եւ գրչին: Ժող. դարու գրիչը մը այնքան յալոյղ պատուաւոր մը պիտի չկարենար ընել: Հուանական է որ, ինչպէս կ'ենթագրէ իմ հմուտ Վարդապետը Տ. Եղիշէ Գուրեան, անոյ անդ համառօտած օրինակ մ'ըլլայ այն հասարկութիւնը պատկանած ձեռագիրը: Այն մագաղաթները շատ կարեւոր են ցուցնելու համար՝ թէ ինչպէս զուեւ-

ները (Եղիշեան) կը միանան իրարու հետ կամ խորագիր օխտնուր կ'ենթարկուէն այս կամ այն գաղափարին ձեռքէն ասի: Ընտիր օրինակ մը չը կրնար նկատուիլ հասարկութիւնը պատկանած ձեռագիրը: Արդի տպագրութիւններու կարծեցեալ ընդմիջարկութիւններու լրով, այս ձեռագիրն ալ ունի ընդմիջարկութիւն. զայս կը ցուցնէ Ա. Հատուաւորութիւն Ա. Սիւնը. եւ եթէ ՁԻ՞ յեղանակին էր ի հետեւ ձուլուած ըլլալը ստուգանքը մը կը համարուի արդարաբանելու պատմագիրն «յիշէին գլուխ», գրելու ծրագիրը, կան խումբ մը ձեռագիրներն ալ, մեր Մատենագրանի ձեռագիր խումբէն, որը արդի տպագրութեանց էր եւ ՁԻ՞ յեղանակները միացնելով նոյն վարձանին կը հասնին: Այս տարբերութիւնները եւական չնո պատմութեան բովանդակութեան հանդէպ:

Կոմիտեի հաստատութիւնը ձեռագիրներէն պէտք է առանձին խումբ մ'ընթացրէ, որը կը ցուցնեն ընդհանուր աղաւաղումներ Վարդանանց պատմութեան մէջ: Այս աղաւաղումները Ժող. դարէն կարելի ենթագրել անճիշտ կ'երեւի. Օրինակ՝ տեւ այն ժամանակէն (1267) մնայած ձեռագիրն ալ վրայ եղած 1823 ի տպագրութիւնը (տեւ էջ 323—24) չունի այսպիսի աղաւաղումներ, եւ համաձայն է ծանօթ տպագրութիւններու հետ:

Այս եւ Վարդանանց պատմութեան ուսումնասիրութիւն (տպագրական, բանասիրական) հանգամանք՝ երբ ինձ վիճակեցաւ ձեռնարկել ներկայ աշխատութեան: Ոսկի Գրչոյի վրայ գրուած յորիւսանախոսականներու կամ բանասիրականներու առթիւ ամէն ոք կը գանգատուի թէ Եղիշէ ամէնէն քիչ ուսումնասիրուած է: Այս է խոստովանելի որ, կարծես ալ հասած էր այս թանկագին մատենին ալ ընդադատական գիտնի վրայ դիտելու վայրկեանը՝ Աշխատանքեղանէն, Բուզանդէն, Ջեւրե Գյակեն եւ խորենայիէն յետոյ:

Ուսումնասիրութիւնը ծրագրած եւ սկսած էի գրել՝ երբ հետաքրքրական շարք մը յօդուածներու լոյս տեսան Հնդկերի մէջ՝ (1895 Յուն. էջ 20—23., փետր. էջ 58—61., Ապրիլ էջ 110—113)՝ «Եղիշի Գաղմուշեան Աշխատանքը խորագրով, Ծագումնագիրն է Պ. Գր. Տեր-Պողոսեան, որ Եղիշի երեք կէտերը բաղդատելով փառքեցու հետ հասարկութիւններ կը գտնէ առաջինին մէջ եւ նախաբաններն կը ցուցնէ՝ որ երկու պատմագիրներու հասարակ երբորդ աղբիւր մը կայ, կամ փառքեցին աղբիւրն է Եղիշին:

Այս յօդուածները կը հերքեն Պ. Գր. Խալաթեանի այն կարծիքը, որուն համաձայն Եղիշէ իբր աղբիւրը ծառայած պիտի ըլլար փառքեցու պատմութեան: Պ. Խալաթեան նոյն կերպով խորենային ալ աղբիւր կը ծառայեցրէ փառքեցու Պատմութեան: Գաղղիացի Հայագետ Կարթիէրը նորագոյն հետազոտութիւնները խորենային աղբիւրներուն վրայ, Պ. Խալաթեանի այդ կարծիքն ալ կը հերքէին: Այս երկու նորութիւններու հանգեպ Պ. Խալաթեան յետո կ'ըսէ՝ մ'ըրաւ իւր կարծեաց եւ բոլորովին հակառակ եղանակութեան մը յանգեցաւ՝ «Եղիշէ աղբիւրն էր Եղիշէ», գրած յօդուածով (Հնդկեր 1895 Ապրիլ, էջ 118—116), խո-

բենացու համար, ակնարկելով Կարբիերի հետադասութիւններուն, ըսաւ «Եթէ հաստատուն այս կարիքները, որ՝ ըստ իս՝ շատ մօտ են հաւանաւանութեան, այն ժամանակ այլ կերպարանափոխութիւններ ըլլաւ մանհրաշտելի ընդունել նաեւ, որ ոչ թէ խորհնացին էր՝ իրրեւ Ե. դառու երկրորդ կիսու մասենագիր, նոյն դարու վերջերէն եւ Ձ. Դ-ի սկիզբը ծագած Փ-ըդեցոմ աղբիւր, ինչպէս էր ենթադրել, — այլ ընդ հակառակը (նոյն անդ)։ Իսկ եղիշէի Փիլոնի ճառերուն հետ ունեցած աղբիւր գիտելով, եւ ցուցնելով թէ այդ ճառերը ոչ թէ եմ՝ դարու թարգմանութիւն են, ինչպէս կարծած են Ն. Բաբ. Հայկազեանի աշխատասիրողները, այլ իմ՝ դարու, կը միտէ Վարդանանց Պատմութեան առթիւ իւր երկու գար իշնցընել, թէ եւ, կը յաւելու. «ակնարկածս փաստը ինքը գեա. կարօտ է ապացոյցի — առաջագոյն էր. դարու գործ համարածս Փիլոնի հայ թարգմանութիւնը. Դ. դար տեղափոխելը մի ենթադրութիւն է բաականին հաւանական, որ պէտք է ստույն ստուգուի հիմնաւոր քննութեամբ։ Բայց այստեղ է — Դարձեալ իմ էմ՝ էմ՝ Երեւանի շուրջ — Երեւանի (նոյն անդ)։

Թէ Պ. Գր. Տեր-Պողոսեանի եւ թէ Պ. Գր. Խալաթեանի գիտողութեանց արդիւնները (Պ. Խալաթեանին՝ Փիլոնի նկատմամբ) նորութիւն մը չէին ինձ համար։ Երբ Տեր-Պողոսեանի յօդուածներուն առաջին մասը կարգացի Հաւորեալ, որուն կարեւոր ծանօթութիւն մը կցեց խմբագրութիւնը, անմիջապէս գրեցի (1895 Յունուար 1, 13) Հ. Յ. Տաշեանի՝ եղիշէի ուսումնասիրութեան աշխատք եղբայրացութիւնները հաղորդելով, Գիտուն Ալեքանացի պատասխանեցիմ՝ նամակին՝ փետր. 11 թուականի նամակով մը, զոր գրեթէ-ամբողջութեամբ յառաջ բերի ուսումնասիրութեան ընթացքում։ Հ. Յ. Տ. գրեց թէ «Չեք գիտողութեանց մի քանին շատ ճշիշ են, մէկ երկուքն ալ կարօտ նոր քննութեանց։ Սակայն հոս կէտ մը կայ։ Լաւ գիտած էք որ եղիշէ կը գործածէ «Վկայից Արեւելեաց», վկայաբանութիւնքն։ . . . Թիւմանց խառուն Փիլոնի հետ կապ ունենացող ճշգիւր գիտած էք. — ահա կէտ մ'ալ ճշգիւր գիտութեան թուականը, որուն անշուշտ անմատոյց էք բլաւը»։

Հաւորեալ մէջ լայս տեսած յօդուածներու, — թէ Տեր-Պողոսեանին, թէ Խալաթեանին — արգիւցը, այսինքն՝ թէ եղիշէ փարպեցիէն վերջը գրած է իւր պատմութիւնը, հետեւաբար չկրնար եմ՝ դարու գործ համարուիլ, նպատաւոր է իմ տեսութեան։

Իմ ուսումնասիրութեան ուղղութիւնը եւ եղբայրացութիւնները անկախ կը մնան ուրիշ ջարդ եղածներէն։ Այս տեղ աւելորդ կը նկատեմ բացատրել իմ ընտրած ուղղութիւնը. ընթերցողը ինքնին պիտի տեսնէ զայն։ Գիտե՛ք Կառաւ միայն թէ Վարդանանց Պատմութեան փարպեցու հետ ունեցած աղբիւրի վրայ ծանրացած եմ պատմական գէպքերու բարդատուութեան մէջ։ Մանրամասնութիւնները մէկ գի թողուցի, որը աւելի ծանօթագիւրու. յարմար են եղիշէի կամ Փարպեցու նոր հրատարակութեան մը կամ աշխատհարար թար-

գմանութեան մը մէջ, որովհետեւ գիտաւոր կէտեր բաական են բարդատական եղբներ կազմելու համար։

Ուսումնասիրութիւնս լոկ մատենագրական չէ։ Երեք գրքերէ՝ երեք տարբեր՝ բայց միեւնոյն դարու խնդրներու քննութեան նուիրած եմ։ Եւ հիմնական քննութեան մ'այս առաջին ձեւերը եմ եւ Ձ-ը գտերու երեք տարբեր կէտերուն վրայ եւ այս փարպեցու եւ եղիշէի շրջանակին մէջ, ամբողջ կը նկատեմ։ Որովհետեւ ամէն բան եւ յարաբերական խնդիրներ ջան ոցի շոշափել եւ նոյն իսկ քիչ մ'աւելի ծանրանալ Տ-ն ուր ինչորբ լորովին կոյս մնացած էր ցարդ. զոր օր. Վարդանի պաշտօնական եւ առտնին կեանքը եւ այլն եւ այլն։ Աստի թերեւս աւելորդ նկատուի՝ իբր աղբիւրունեցող նիւթեր Վարդանանց Պատմութեան բուն մատենագրական ուսումնասիրութեան հետ. բայց այնպէս համոզուած եմ՝ որ պատմութեան մէջ գործող անանդարտութիւններուն կամ ոյժերուն բունը հասկնալ կը դիւրացնէ պատմական գէպքերու ուսումնասիրութիւնը. մանաւանդ եմ՝ զարու գէպքերուն, որոնց երեւոյթը տարբեր են ամէկ իրողութիւնէ։ Այսու հանգեալ գեա. շատ մը խնդիրներ, պատմական գէպքեր, իբր մանրամասնութիւններ, հաղիւ ակնարկով մը դիտուած են ամէկ շքեալ նաւորելու համար ուսումնասիրութեան ծրագիրը, որուն նպատակն է Փարպեցու եւ եղիշէի պատմութեան գարը ցուցնել։

2 Ե Ռ Ա Գ Ի Դ Ն Ե Ի

Այնչեւ-այնչեւ օրնալը.

Վարդանանց պատմութեան այս օրինակը շատ հաշակեցաւ, եւ ուրախ գիտեմ, առանց գիտական ուսումնասիրութեան մ'ենթադրուելու։ Ինձ ծանօթ գրուած մը այս մասին՝ Տ. Խորեն Վրդ. Գալ-ֆայեանի (Կար Պէլ)՝ Ներածութիւնն է՝ ըստ Անձեւացեաց օրինակի՝ առաջին տպագրութեան առթիւ։ Ոսկի-Գրեգորիէն ձեռագիրները բաղմամբ են. կարծես ամէն կարգաւ գիտցողներ, մանաւանդ բարձր դասակարգերէն եւ եկեղեցականներէն շատեր, փափաքած են ատոր «այսցաւ ըլլալ։ Անէնէն դրական ապացոյցն է ասի այս գրքին վայելած ժողովրդականութեան։ Հրատարակութիւններ եւ թարգմանութիւններ շեշտեցին զայն։ Այս եռանգաւ փարսմին մէջ էր՝ որ Անձեւացեաց օրինակը սիրուն ակնածանքով մ'ողջունեցաւ, եւ շարժտախիթ մ'եղաւ. քանի մը նոր տպագրութեանց ալ։ Ասոր գաղտնիքը՝ ձեռագրին շուտուցիշ շրջանակի մը մէջ է լայս հանուելն էր քան քննադատական գիտահամար մը։ Անձեւացեաց տիպոգրոյ կախարգանք մ'աղգեց եղիշէի սիրահարներուն։ Եւ զարմանալի է մանաւանդ տեսնել որ ոչ Տ. Գաբ. Արքեպ. Սլավազեան՝ ըստ Անձեւացեաց օրինակի՝, երկրորդ հրատարակողը, ոչ Գարեգին Սրկ. որ այս տպագրութիւնը իւր համեմատութեան եղբ ընտրած է, ոչ ալ ի. Թովհանիսեան, որ դարձեալ ըստ Անձեւացեաց օրինակի՝, հրատարակութիւն մ'ըրած է, բաւ մ'ալ չեն ըսած այս նկատմամբ։ Իսկ առաջին հրատարակչին գրած ներածութիւնը ար-

ժեք մը չունի իբր ուսումնասիրութիւն. քանի որ չբացարժեք մեզ թէ ինչու յարգի է այս օրինակը կամ ինչ է անոր առաւելութիւնը ուրիշներուն վրայ:

Անձեւեաց օրինակը ծանօթ տպագրութիւններու կամ ձեռագիրներու մէջ՝ թէ մասենազատաւ, թէ բանասիրական՝ հիմնական եղանակաւորում մը յառաւ բերելու հանգամանքէն զուրկ է: Վարձանանց Պատմութեան մասին շատ մը խնդիրներ կը յուշեն թովմա Արծրունիին սկեռալ. գլխաւորաբար Ե՞ր Յեղանակի մը պակասը, ուրիշ բնութիւններէն, ընդհանրէր, ասոնց վրայ ուրիշ ձեռագիրներէ աւելի լոյս մը չափեր Անձեւեացեաց օրինակը: Ուրիշ խնդիր մըն է թէ ասոնց անհամակարգ են կամ լոկ ենթագրութեանց արդիւնք:

Ըստ Հ. Գար. Զարեանէանի, Անձեւեացեաց օրինակը, «Թէպէտ ըստ ընթերցումներն մեծ տարբերութիւն մը չունի իրմէն յառաւ հրատարակածներէն, բայց իր հնուիքեամբ եւ յիշատակներով պատուական, (Գրմ. Հայ. Գրք. էջ 328): Հնութիւններն ու յիշատակները, ասկայն, տարբեր բաներ են: Կան ձեռագիրներ՝ որոնց ընթերցումները, առանց օխանիքն ալ մոռնալու, ունի ընդէր էն տեւ տեւ. զոր օր. Գարեգին Սարկաւազին համեմատութեան գրած Գ. Սիւնակի ձեռագիրը (Որ. 1641), որուն բուն խորագիրն է «Թիշտակարան Սրբոյն Վարդանան Հայոց Զաւրապարի», և Այս ձեռագիրն ընդհանուր յատկութիւնն է, ըստ հնագոյն գրչութեան, օ ի տեղ աս: Եւ չեղու ջնջումը բառերու վրէջը, ինչպէս Վարդանան, Ստանան, Տիւնան, երբեմն բառի մէջն ալ՝ անիւլ, հոսոց, մերթ է ի տեղ է: Ահա քանի մ'օրինակներն ունի ընդէր ընթերցումներ իմ գատումով, զոր կը շարենք ըստ Գարեգին Սարկաւազի համեմատութեան:

Այնտեղ օրինակ:		Զեռագիր — Թ. 1641	
էջ 2	առջ 13	զգումթարութիւն	զգումթարութիւն
"	15-16	անտեսութեան	անտեսութեան
"	"	զատուցմունք	զատուցմունք
"	2	24 յիշատարութիւն	յիշատարութիւն
"	3	"	"
"	"	2 Զուգութիւն	զուգութիւն
"	"	9 անտարութեան	անտարութեան
"	"	12 ընդ հրամանին	ըստ հրամանին
"	4	9-10 օգոցն	աւրջն
"	5	8-9 ակնանտեղ լին...	ակնանտեան եղեւալ
"	6	15-16 միտերաւ թոյնը	— զթոյնն է նա թափեաց
"	7	"	"
"	"	1 գրաւութիւն	գրեւոյն գաւանդութեան
"	"	"	"
"	"	5-6 եւ զգաւրմ գաւ...	եւ զգաւրմ գաւ...
"	"	առաւ Հոռոմոց	առաւ Հոռոմոց
"	"	աւերեաց	աւարեաց
"	10	2 Արգ զքան զարտ...	Արգ զքան մեր
"	"	"	"
"	"	17-18 Կիւղոգեպական	Կիւղոգ զեպական
"	"	արձակեր	արձակեաց

1 Իսկ եթէ ուրիշ տեղ մ'եղած է այդպիսի քննական ուսումնասիրութիւն մը, մենք չենք սեռած:
Նոր Ժ. 2. 1905:

(Հմմտ. էջ 23 առջ 5-6 դիտումն արդեաւ արդարեւ. մեր ձեռագիրն ունի, արդարեւ աստեղը. — Հմմտ. Թրպ. էջ 468՝ Գրգաւ դիտումն. ըսել կ'ուզենք թող չէ բարձր. — Կիւղոգեպական թերեւս բարձրած է արդեաւ դիտումն էն, ու աստի անկումով):

n 11 առջ 7 րան զայս քանա զայս
n 12 " 10 բազմապիւն բազմապիւն
n 15 " 6-7 զմարկային բնու... զմարկային բնու...
թիւն ընդգիւլ թիւն անդր զաւ...
զաւ... ընթերցումը
(Այս երկու ընթերցումներն ալ կ'ուզենք տարբերութիւն անհամապատասխան. զոր Ե. Յ. Քհչ. Հիւնքեար պէյնեանն պրտի. Երկր. պատարագը կը ասու գաւանդ. որ այս տեղ անհամապատասխան կը մնայ: Ապրիլան, որուն տարբեր մէկ ձեւը կը գտնենք Ապրիլան, գեղոր ջով, հաստաւար յառաւ կ'աւել Ե աղարածէր է Սի թին հետ չիթիւմով: — Իսկ Աղարածեղեւուն ունի «պարտաւտ տարբերութեան» անհամապատասխանութիւն: Արգ. ապ. Վեներիկ ՌՄԶԳ. էջ 418. Իսկ ապ. ՌՅԹԱ. — 1862. էջ 421.)

n 20 առջ 4-5 զպարտաւտ յայտ... — կատարեւ...
n 19-20 Թուանաւոր Թիւնաւոր
n 28 " 19 Այսպիսի պատարական զե...
նուորութիւն
(Հմմտ. Սրբոյն էջ 420):
n 33 առջ 15-16 զեղեցիկութիւն զեղեցիկութիւն զիմաց եւ Զարտարութեանց բանք
n 40 " 6 Ինքնապի թիւա... Ինքնապի է նշոյն...
Զաւ... կէս Երեւն է:

Ահա քանի մ'օրինակ մնայն. թիւն Գարեգ. Սարկաւազի համեմատութիւնը լման ունենայինք, ասոնց թիւնը կարելի էր բազմապիւնել:

Ուրիշ ձեռագիրներ ինչ արժեք որ ունին իրենց մէջ գտնուած ընտիր ընթերցումներով, նշոյնաւ համեմատական արժեք մ'ունին Անձեւեացեացն ալ:

Անձեւեացեաց օրինակին գրութեան տարբերութիւն ալ չէ նշանակուած: Գրութեան հանգամանքէն եւ այլեւայլ յիշատականքներէն կ'եղարկացնէ հրատարակիչը «Եթէ յոյժ հնոյ ժամանակաց եր մասնեան». եօթներորդ կամ ութներորդ դարու գրած, թիւն օչ առաւել եւս հնագոյն»:

Այդպիսի հին շիթուր ըլլալ ասկայն, թիւն Աստմ Անձեւեացիին համար գրութեանց ալ օրինակը: Աստմ, զոր հրատարակիչը կը նշոյնաւէն Թովման Պատմաբանին յիշատականքին հետ (Թովմ. էջ 98) Թովմ գարու գրած կը համարուի (Աստմ պատմութեան մէջ կ'երեւի միջեւն Թովմ գար. տեւ 2. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 719, 782, 805, 806) եւ քիչ յետոյ ուրիշ ձեւեր անցնին ալ — ըստ հրատարակչին խորով Անձեւեացեաց, Գրիգոր Մաղիսարու, որը Թովմ է Թովմ գարեւում ծաղկեցան — կը ցուցնէ որ այդ օրինակը միշտ բարձր չըլանակներու մէջ մնաց անմիջական փոխանցումով:

Վարդանանց Պատմութիւնն ձեռագիրներն այնքան շատ են այնքան տարբեր են իրարմէ ընթերցումներով, որ կարելի է Անձեւեացեաց անունն ներքեւ խումբ մը կազմել բարձրական ուսումնասիրութիւնը գիւրացնելու համար:

ՄԵՐ՝ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՉԵՌԱԳԻՐԸ

(ԺԵՐ ԳԱՐ)

Վարդանանց Պատմութեան այս ձեռագիրը՝ խորենացու Պատմութեան հետ մէկ գրէն ելած եւ միեւնոյն հատորին մէջ ամփոփուած է խորենացու պատմութիւնը հատորին սկիզբը գրուած է սա կարմրագէշ խորագրով. «Մովսէս Խաբէնցոյ Թագոյ Դրոյն Եկիւնէն յայս քաղաքս Եւ իւր խորագրով իւր խորագրով»։ Սակայն Բագրատունոյ իւր խորագրով։

Թաւաշի 242 (Իժ անտարակ) Միշո-Սիւն 28 X 15, — Գրո-Սիւն 10 X 18, — ՏԵ 25, — Նի-Սիւն բաժնային ընդհանրապէս գրեւորեալ. տեղ տեղ սպիտակ. յղկումն շատ տեղեր բարակցած, մաշած. թերեւորեւ ոմանց կարկուտած ողորկուած. տեղ տեղ կարկամած՝ կարծես ջուրն ինկած է. — Իւր. հին կաշիկազմ փայտայ. կաշին մոյգ գունով, որուն վրայ խաչանիշ գործածներ. կողակաշիկով (tranchefille) եւ կապիշներով (անգործածելի) եւ առաջ քան իւրով. կրուածքը (tranche) սուրբաների. — Հանգանակ. — Գր. միջին բոլորգիր բաական կանոնաւոր. տեղ տեղ խորանարթ թուրքի փոփոխութեան պատճառաւ. — խորագրերն եւ Սիւնագրերն կարմրագէշով. — Երկու հատորակ խորաներ. մին խորենացու եւ միւսը Եղեւնի պատմագրութիւններուն սկիզբը մեղանով գրուած։

Այս հատորին մէջ խորենացու Պատմութիւնը կը գրուէ 104 թուրքի (= էջ 208)։ Գրուութիւնը քիչ մ'անիւնում է. անաշարութեան արդիւնքն ակնհայտ սխալագրութիւններ կան երկու մասերուն մէջ ալ. Թէ գաղափարաբար, թէ ստացողները սրբագրութիւնները բաժն էն լուսանցքին եւ տողերուն վրայ կամ աւելցնելով կամ ուղղելով. տեղ տեղ ալ քերականներ կ'երեւեն։ Խորենացու Ողբին յաւելումը՝ «Աստուծոյ խորանիստ Եւ անտիւնիս արմատացեալ, սեր ջաճաբեալն էն մինչեւ «այլ անտարս արցթիւքն առ մեզ են» կայ այս ձեռագրում. (Հմմտ. Հռո-դէ 1890 Մայիս, էջ 114—115)։ Այս յաւելումին անմիջական կցուած է յիշատակարանը (անթուական), որ նոյն է Եղեւնի վերեւ կցուած յիշատակարանին վերջին մասին հետ։ Յայտնի է որ խորենացին եւ Եղեւնի միեւնոյն տարին գաղափարուած են եւ թուականը գրուած է վերջին յիշատակարանում։

Վարդանանց Պատմութիւնը կը գրուէ 135 թուրքի (= էջ 270), եւ երբ թուրքի թուականի հատուածներն ու գրքին յիշատակարանը։ Սկսածն է «Եղեւնի վարդապետի. Զոր արարեալ է ի ինգրոյ Դաւթի Մարիանի. վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմի։ Օգնեալ Հոգի սուրբ»։

Ընծայականին զիշատառը (Բ) թանգիրը մըն է. Գլխաբաժանութեանն ոմանց Եղեւնի կամ քիչ բառեր չունին, այլ պարզապէս ընծայականում գրուած ձեռով. «Առաջին զմասնական, կամ մուշուած է կամ դիմամբ զանց առնուած։ Ընծայականին վերջին տողին կը կցուի վերջականէ

մը յետոյ՝ «Զանգի ի բառնալ ազգին» եւն։ Բ Յեղեւնակն խորագրուած է. Գր. սխալագրութեամբ գրուած է. Գր. կը խորագրուէ, «Չորրորդ յեղեւնակն վասն երկաթապատութեան» եւայլն, եւ կը սկսի «Չինչ այս վայր ոչ ինչ կարի զանգաթի» եւ կը վերջանայ «զատակ գառնակներն մահաւ», քիչ տպագրուածներուն պէս, եւ կ'անցնի ուղղակի վեցերորդ կրկին անգամ ընդդէմ գալ Հայոց պատերազմում. թագաւորին պարսից, Սկսածն է «Մեծ է սերն Աստուծոյ» եւայլն, տպագրութեանց ծանօթ Ե՛ր Յեղեւնակն. այսինքն տպագրութեանց Ե՛ր եւ Զ՛ր Յեղեւնակներն այս ձեռագրին մէջ «վեցերորդը կը կազմեն։ Բովանդակութիւնը նոյն է բոլոր հրատարակութեանց հետ. թեպէտ ոմանց խորագրի այս սխալով ենթագրութիւն իր թէ ամբողջ Յեղեւնակ մը պակաս ըլլայ այս տեղէն, բայց թուականի վաճան Երբունու քաղութիւնները, բայց Նայմիշի վարդապետական ինգրիներ, բայց խալաթեանի վարդանի, Հմայիկի, վաճանի, Սահակի նահատակութեան պարագաները։ Այս անհիմն զոյնցներուն ենթագրութիւնները ինքեցինքն արդէն (էջ վերեւ 331 եւն)։ Մնացած մասերը նոյն են հրատարակութեանց հետ։

Պատմութեան վերջը գրուած է «ի պատմութեան թուականի վարդապետի», «Բայց իրեւ եղեւ մեծ պատերազմ արդէն վարդանայ, էն մինչեւ «ցուցանեմ քուսն ուսումնասիր քաղահատուածեան հատուածը եւ ընդ ժամանակ Գրողին» — «ի ստորից բարձրագոյն ամբարշտի», ծանօթ զոյնցը։ Սակ վերջ կու գայ Յիշատակարանը, որուն կարեւոր մասը յաւել կը բերենք։

«Չհարկն երկնային զոր արի Տեքն յերկր բանաւոր զոր բորբեւալ էր ի հոգի բազմահաւաք Տեքնահոգի վարժապետին տեսան Սէրգիսի, եւ վառեալ տաշերն սիրոյն աստուածային բազմամար աստուածային զորոց ասացմամբ եւ ընթերցմամբ ի արեւ եւ ի գիշերին անյադ սիրով. որով եւ նոյն աստուածային սիրոյն տեղեւմբն են գրել զպատմագիրըս Տայիկանց, նուստսն ուսման եւ քան զեւսու անարհեստի եւ անիմաստի. որ քան զանկային բանական եմ անպիտան եւ խոտան. որ յայտ իս է Գեորգի Բայր, շնորհաբար ինչիդ որ ուսման էր եւ անհոգի արեւորդ, այլ հրամանաւ եւ հարկին վեհապառ Տեքնահոգի հորն իմոյ հոգեւորի, Սէրգիսի վարդապետի, որ ըստ իւրում գրասեր եւ ընթերցասեր բարունց, ոչ խոտան համարեցաւ զանպիտանութիւն զգոյն, այլ ետ գրել զառ յիշատակ իւր։ Ի թվականութեան Հայոց Ռժ. Երրորդի (= 1671) եւ ի հայրապետութեան Հայոց Տեքնան Թագոյն. եւ առաջնորդութեան մերոյն նահանգի Եւսեպի եւ Աւուրի (գրուածը Առաջեալ) քաղաքն վարդապետացն։ Ի յերկրս Եղեւնիայ ի զիւրաբարեւ Ըստն կոչեցաւ, ընդ հովանեալ Սուրբ Առնանաձնի եւ Սուրբ Լուսնային, հրամանաւ եւ արեւմաք հեղահոգի հորն իմոյ հոգեւորի Սէրգիսի վարդապետի վեհապետ, որ ետ գրել զպատմագիրս (այսինքն) յարենացոյն եւ զԵղեւնիին ի վայելումն անմին իւրոյ... Հռոմէն (= Հռոմիս) որ օգնական եղեւ ի ըստացումն զգոյն»։

1. Մարիանի Գրողականին (Երման)։

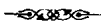
Ուրիշ ձեռագիրներու բախտակից է այս ձեռագիրն ալ իւր թէ ըստիւր եւ թէ սիւս ընթերցողուններով: Տպագիր օրինակներու բնօրինակներն մէջ գտնուած խրատիւն (կարգադրեալ) բայն, որ շատ հարապատ շնորհիւր ոսկի գրչի մը, մեր ձեռագիրին մէջ է՝ գրել: «Եսայի եօթն գլուխս գրել է եղբայրս, եւն: Ուրիշ ընթերցողուն մ'ալ կը յիշեմ, թէ եւ չեմ նշանակած անքը, որ աւելի ուղիղ կը թուի: այսինքն՝ ոչ թէ խրատիւն, այլ: «Խրատիւն»: Պէտք-բոլորովն ալ, այս ձեռագիրին համեմատ շեք-տեք-տեք պէտք է ըլլալ (անս Վերը, էջ 334):

Այս ձեռագիրներու խումբ մ'ալ, զոր կ'անուանենք Մեր Մասնաշարքարանի ձեռագիրներու խումբը: Եւ այսպէս երբեք խումբ ձեռագիրներու անունն կը գտնուի, որք համեմատութեան լուսագոյն եղբայր կ'ընծային, միայն երանի թէ կարելի ըլլար Դ՞րք գտնել մարդըսին:

1. Անձեռագրեաց խումբը:
2. Մեր Մասնաշարքարանի ձեռագիրներու խումբը:
3. Կանխորդի հասակաւորներու ձեռագրաց խումբը:

Ձեռագիրներու այս կամ այն եղանակաւ դասաւորումը անհրաժեշտ է ամէն պարագայում մարդանոց Պատմութեան վերջ բանասիրական բուն ուսումնասիրութիւն մ'ընելու համար: Այսպիսի ուսումնասիրութեան մը նպատակը պիտի ըլլայ ձեռագիրներու վրայ թափուած աշխատութիւնները (զոր օր. Գր. Սարգսեանի Հատմանութիւնը) տրուակէն օգտաւորընել: այսինքն՝ մարդը Ոսկի-Պարսկերէն անհարապատ ընթերցողներէն, լուսարանէլ անոր մեծ կէտերը եւ կեանքը առ ըստիւր օրինակի մը:

Այլապի սիրուած, այսպիսի փորձերու հաջած գիրք մը, ներքին չէ իւր անձիզ գծերուն մէջ թաղուած թողուլ: Ոսկի-Պարսկերէն փայլն ու փառքն այլ եւս պիտի բողբոջ մեծ եւր հրատարակութեան մը դէմ:

ՓԱՆԿԱՅԻՆ ՄԱՍԻՆ*

(Հարցում-պատասխան)

Մեր ձեռքն է հասել մի հետաքրքիր յիշատակներ, ըստ երեւութի, հայ նախարարների գահերի կամ բարձրի ճին ցուցակից մի հատուած, որ կազմուած է, ինչպէս նրա մէջ աւուած է քրիստոսի Դ. դարու վերջին եւ Ե. դարու սկզբի գիւտնական տեղեկութիւնների հիմամբ: Սոյն յիշատակարանը, որ գտաւ հանգ. Դ. Հախվերդեանը եւ առաջին անգամ է լոյս ընծայեց գիտնական հայագէտ Էմիլը Մ, խորե.

* Զանի որ խոսքը եղաւ նախորդ յօդուածում զանազանի մասին, աւելորդ չհամարեցինք նախ քան շարունակելու հետազոտութիւնը Տրդատի մասին, առաջ բերել նոյն նշանակի քննական նախաքնն զանազանի վերաբերմամբ:

նացու հայոց Պատմութեան ուսուցիչներ թարգմանութեան առաջին հրատարակութեան մէջ (1858 թ.), — յետոյ արտատպուել է մի քանի անգամ, — ի միջի այլոց հանգ. Վելանի ձեռագիր («Արարատում») իսկական լուսատիւ պոլի, բայց մինչեւ այսօր քննադատորեն հետազոտուած չէ, թէեւ արժանի է պատմագէտների առնձին ուշադրութեան: — Ո՞վ է այս՝ Արտաշէս թագաւորը, որի արքունի գտնում փնտռում է Սահակ նախարարների մասին տեղեկութիւններ: Ո՞վ է այս՝ Արտաշէս թագաւորը: Ո՞ր Վրամ թագաւորի մասին է այստեղ խոսքը: Ի՞նչ բան է ռամական նամակ խոսքը, որ Էմիլը թարգմանել է ուսուցիչն՝ Վրամայ թուղթը («Грамота Врამа»), հաւանորէն առաջին բառը կարգաւոր ռամական, իսկ նրանից յետոյ Վելան նոյն իսկ վերադրել է վտառը ուղի առաջ, թէեւ փակագծերով մէջ: Ի վերջոյ ինչպէս բացատրել համաձայնութեան տեսակետից, Վելանի եւ Էմիլի ընթերցման եւ մեկնաբանութեան անձիզք ձեւը — «հրաման տացե... շահ համար(ը)ն առնելը»:

Այս հարցերի եւ մտածում եմ լուծել հետեւեալ ձեւով: Այստեղ յիշուած Արտաշէսը է հայոց թագաւորը, Վրամայպոլի որդին, Հայոց Արշակունեաց վերջին շառաւիղը, որ թագաւորում էր մտաւորապէս 420—426 թ. — Արտաշէսը է Պարսից թագաւորը, երկրորդը համանուն թագաւորների շարքում, որ վարում էր 379—383 թ.: Վրամը — Պարսից Վահրամ թագաւորն է (420—438 թ.), մակնանկանալ գուռ (ցիւռ), Ժամանակակից Ար-

Վրամ եւր բերում զանազանի յառաջարանի մի մասը: [Սահակայ ինչոր արարեալ է զանա արքունի Արտաշէս թագաւորի որ է Յիսուսն իտաւեցեալ եմ է եւ զուսական զամա զոր Արտաշէս է զիւտնին անտի է քաղց ամայ է փէ եւ զամայ արայից արքայի եւ բարբարի եւ քի արարի եւ Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս Ձեր բարբարութիւնը հրաման տացե Հայոց ազգաց եւ ամաւտեանց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին եւս նոյնպէս եւ է ձերում գիւտնի շահ համանին առնել որ յայտն հետե Հայոց ազգաց եւ ամաւտեանց զահ է յայտն վեր: Նոյնպէս ներսէ հրամանաւ արքայից արքայի եւս [Սահակ կաթողիկոս զգահ-նեմակն եւ եղաք մասաւոր զարգայից արքայի եւ զարաւ եւ այսպէս արգար եւ չլարիս:]

Առաջին իշխան Հայոց եւ Մարտիրոս:

Ա. Սիւնեացի տեր.

Բ. Արշակուն.

Գ. Արշակունեաց տեր.

Դ. Մարտիրոսի տեր.

.....

Ե. Կամարապուտն.

.....

Զ. Արտաշէսի տեր.